Prijs van dit nummer 7,50 euro

Nederlandse anarchisten tijdens de Duitse bezetting – **de AS** 202

NEDERLANDSE ANARCHISTEN TIJDENS DE DUITSE BEZETTING

DE AS 202

de AS

anarchistisch tijdschrift
opgericht in 1972 door Hans Ramaer en Wim de Lobel

46ste jaargang, nummer 202, najaar 2018.
De AS is een uitgave van Stichting de AS en verschijnt in drie of vier afleveringen per jaar (in totaal minimaal 190 blz.).
ISSN: 0920-3257.
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro. Nieuwe abonnementen gaan in met de eerstvolgende editie, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Abonnementen worden jaarlijks automatisch verlengd, behalve als vóór 1 december schriftelijk (bijv. per e-mail) is opgezegd.
Betalingen: (IBAN:) NL02 TRIO 0198 0821 50; (BIC:) TRIONL2U
t.n.v. Stichting de AS.
Bestellen los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: JUIST! Druk & Print, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Martin Smit (eindred.), Rymke Wiersma (eindred.), Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Sjon Besseling, Cees Bronsveld, Igor Cornelissen, Kees Stad, Peter Zegers.
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin een redactioneel standpunt wordt weergegeven.

IN MEMORIAM BERT ALTENA 1950-2018

Op 3 oktober 2018 overleed historicus Bert Altena. Hij was een van de belangrijkste wetenschappers in Nederland op het gebied van anarchisme en sociale geschiedenis. Daarnaast zette hij zich decennia lang in voor het Domela Nieuwenhuis Fonds en was hij intensief betrokken bij het Domela Nieuwenhuis Museum in Heerenveen. Naast zijn wetenschappelijke werk schreef hij regelmatig voor *de AS* en *Buiten de Orde*.
Op 11 oktober vond de uitvaart plaats op crematorium Westerveld, waar onder anderen Rudolf de Jong een toespraak hield. Hieronder plaatsen we enkele fragmenten uit deze toespraak. In een volgend nummer van *de AS* zal in een uitgebreider artikel stil worden gestaan bij de betekenis van Bert Altena voor de Domela-Nieuwenhuis-studie.

'We zijn de bouwers van de tempel niet. We zijn slechts de sjouwers van de stenen.' Deze uitspraak is van de grote socialiste Henriëtte Roland Holst die bewondering had voor de grote anarchist Domela Nieuwenhuis. Deze had als lijfspraak 'Ik mag ten gronde gaan, als ik maar nuttig ben geweest'. Bert Altena heeft in zijn leven deze schone uitspraken volledig naast zich neergelegd. Daardoor is hij zo'n aardig mens geworden. Zijn commentaar op de uitspraken zou als volgt kunnen zijn geweest.
Ten eerste: ik ben niet te beroerd om met stenen te sjouwen, maar ik zal zelf wel bekijken wat het praktische nut ervan is. Ten tweede: ik ben niet uit de kerk gestapt om naast die kerk een andere tempel te bouwen. Ten derde, en het belangrijkst: je tast er de vrijheid van anderen enigszins mee aan. Want je legt degenen die na jou komen de morele plicht op, of misschien een schuldcomplex, om die tempel, waar jij zo voor sjouwde, ook te gaan bouwen. Misschien willen ze liever gaan bikkelen met die stenen of er een Frans restaurantje mee gaan bouwen in de Champagnestreek.
Voor Bert gold, het leven is om geleefd te worden en dat moet je zo goed mogelijk doen. Een goed leven is niet hetzelfde als een goed leventje waarbij je denkt aan alleen maar genieten. Het goede leventje hoort wel bij een goed leven. Bert heeft genoten van de goede dingen van het leven. Vooral van muziek, literatuur, tentoonstellingen en andere culturele genoegens waaronder de culinaire cultuur niet de minste was.
Bij een goed leven hoort ook het nuttig zijn. Dat is Bert op veel manieren geweest. Bert was een eminent historicus. Hier vielen maatschappelijk nut, genoegen en anarchistisch idealisme trouwens samen. Twee aspecten haal ik naar voren. Berts vermogen om vragen te formuleren bij zijn onderzoekingen. Zijn, te weinig gewaardeerde, dissertatie is er een voorbeeld van. En dan zijn er zijn vele artikelen en studies over Domela Nieuwenhuis, zowel in wetenschappelijke publicaties als in libertaire tijdschriften als *de AS*.
Bert had veel gezag, door zijn inbreng en zijn inzet, maar hij streefde nooit naar iets wat op macht zou lijken. Berts anarchisme zou ik als volgt willen omschrijven. 'Een streven naar verhoudingen tussen de mensen waarin de machtsverhoudingen zo veel mogelijk zijn verdwenen. En dit op alle niveaus van het persoonlijke en maatschappelijke leven.' De woorden 'zo veel mogelijk' geven ook zijn vermogen tot relativeren aan.
In de geschiedenis van de anarchistische beweging komt men ook wel anders tegen. Bijvoorbeeld bij redacteuren van tijdschriften die decennialang op uiterst verdienstelijke wijze werkzaam zijn geweest maar heel moeilijk afstand van hun positie kunnen doen. Doen ze het toch, dan kunnen ze soms maar moeizaam verkroppen dat het werk door anderen op heel andere wijze en niet volgens de gewoontes van hun 'tempeltje' wordt voortgezet.
Bert domineerde niet, hij maakte zijn anarchisme waar. Tot het laatst toe. We nemen afscheid van een lieve vriend die een goed leven heeft geleid.
De hele toespraak van Rudolf de Jong is te lezen op de website van het Domela Nieuwenhuis Fonds.

TEGEN DE OUDE ORDE EN TEGEN DE NIEUWE ORDE

Nederlandse anarchisten tijdens de Duitse bezetting

Arie Hazekamp en Rudolf de Jong

De Nederlandse fascisten, georganiseerd in de NSB van Mussert, en de Duitse nazi's streefden ernaar om van boven af een 'Nieuwe Orde' op te leggen aan de bevolking. De overgrote meerderheid van de Nederlanders wees deze Nieuwe Orde af. Zo ook de anarchisten – al waren er uitzonderingen die het anarchisme vaarwel zeiden en het nazisme omarmden.
Maar de oude orde hadden zij eveneens altijd verworpen. Over de strijdwijzen – landelijke organisatie? Groepen? Totale weerloosheid? Syndicalisme? Alleen propaganda voor de idee? enzovoort – was men verdeeld geweest. Nu stond men voor de vraag of de Nieuwe Orde principieel anders – en gruwelijker – was dan de oude orde. Vrijwel alle anarchisten zullen die vraag met ja beantwoord hebben.

Dit ja betekende niet dat al deze anarchisten automatisch in het verzet hebben gezeten. Velen probeerden hun gedachtegoed persoonlijk, zo goed en zo kwaad als het mogelijk was, uit te blijven dragen maar waren niet actief bij verzetsdaden betrokken. Veel anderen waren dat wel. Opvallend is dat hierbij op heel verschillende en persoonlijke manier de strijdwijzen in hun verzetsacties tot uiting kwamen.

In het anarchisme, vooral in het revolutionaire syndicalisme, speelde de 'ongeacht' formule een grote rol. De arbeiders zouden zich moeten verenigen 'ongeacht' hun godsdienstige en politieke opvattingen. De verzuiling van voor 1940 had het tegenovergestelde gebracht. In verzet en illegaliteit – vooral als het ging om hulp aan Joden en niet-Joodse onderduikers – werd de verzuiling doorbroken en werkte men samen voor een gemeenschappelijk zaak: strijd tegen nazisme en bezetting, tegen de Nieuwe Orde. Anarchisten in het verzet hebben dit ondanks de bezetting als bevrijdend ervaren.

Rudolf de Jong: *'In Heemstede, waar wij woonden mochten – eind 1941? Begin 1942? – Joodse kinderen niet meer naar de lagere (basis)scholen. Met behulp van niet-Joodse ouders is toen voor hen, tien à vijftien kinderen, een klasje georganiseerd. Een katholieke school stelde de mooiste ruimte (de bestuurskamer?) ter beschikking en mijn atheïstische vader die onderwijzer was geweest, maar wegens zijn vrij huwelijk was ontslagen, gaf de kinderen les.*
Er moeten toch veel mensen van op de hoogte zijn geweest, het schoolbestuur met ongetwijfeld een geestelijke, ouders van kinderen, misschien andere scholen waarmee overleg was gepleegd. Voor mei 1940 zou zo'n 'ongeacht' samenwerken van katholieken, Joden, een vrijdenker en waarschijnlijk nog anderen ondenkbaar geweest zijn. Illegaal was het toen nog niet. Verzet was het wel.'

ILLEGALITEIT

Het is ruim tien jaar geleden dat het tweeluik van *de AS* verscheen dat ge-

wijd was aan de rol van Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog. In 2005 brachten we nummer 151 uit, *Nederlandse anarchisten (1933-1945)*, en twee jaar later volgde nummer 158, *Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog*. Sindsdien bleef de belangstelling voor dit thema bestaan, aangezien nog niet alle beschikbare verhalen waren verteld. Gaandeweg kwam ook nieuwe informatie beschikbaar. Deze uitgave betreft vooral de lotgevallen van minder bekende anarchisten, die moedig hun aandeel in het verzetswerk hebben geleverd en/of de gruwelen van de Duitse bezetting moesten ondergaan.

Het kader waarin hun activiteiten beschreven worden, is onveranderd. In het reeds verschenen tweeluik is al aangegeven dat van anarchistisch verzet – gecoördineerd en georganiseerd – weliswaar geen sprake is geweest, maar dat veel anarchisten wel degelijk actief zijn geweest in de illegaliteit. Zij boden hulp aan onderduikers, vervalsten of stalen persoonsbewijzen en bonkaarten, brachten in direct gevaar verkerende Duitsers en Nederlanders in veiligheid, publiceerden en verspreidden illegale bladen, pamfletten en brieven, en financierden verzetsdaden. Deze hulp werd opvallend vaak geboden aan de meest kwetsbare groep in die jaren, namelijk de Joden.
Daarbij maakten ze volop gebruik van het anarchistische netwerk van voor de oorlog. Geestverwanten die elkaar kenden uit de beweging en van activiteiten, deden vaak een beroep op elkaar om onderduikers onder te brengen of verzetsbladen te verspreiden. Daarnaast werkten anarchisten samen met andere socialisten, zoals rond het blad *De Vonk* en haar organisatie. Daarbij werden oude scheidslijnen doorbroken.

VERZETSWERK

Het verzet van anarchisten was hoofdzakelijk geweldloos van karakter. Dat was in overeenstemming met de antimilitaristische gezindheid van de meeste betrokkenen. Onder hen bevonden zich veel dienstweigeraars. Hun drijfveer was juist zich niet als moordenaar af te laten richten.
Dit standpunt namen Joop Westerweel en Bouke Koning in, die een centrale rol speelden in de zogeheten Westerweelgroep. Hun gedurfde optreden redde vele Joodse jongeren het leven, maar beiden betaalden er een hoge prijs voor. Westerweel werd geëxecuteerd, Koning hield jarenlang ernstige gezondheidsklachten. De samenwerking in deze groep tussen Joden en niet-Joden is uniek. De erkenning daarvoor na de oorlog is terecht.
Moedig was ook de arbeidersvrouw Wieke Bosch uit Leeuwarden. Verzetswerk en betrokkenheid bij De Vonk bracht haar in het kamp Ravensbrück. Ze overleefde het niet. Andere Friese anarchisten hadden meer geluk. Gearresteerd tijdens de CPN-Aktion, waarbij de bezetter tijdens de Duitse aanval op de Sovjet-Unie preventief communisten arresteerde, werden juist deze Friezen om onduidelijke redenen vrijgelaten. Vele andere gearresteerden uit deze groep lieten daarentegen het leven in diverse kampen.

Bijzonder is ook het relaas van Sal de Jong, een Joodse anarchist uit Friesland die onderdook en zijn verhaal na de oorlog publiceerde. Martin Smit spoorde het materiaal op en reconstrueert het verhaal over deze publicist.

Rudolf de Jong brengt met name een aantal anarcho-syndicalisten nader in beeld die in de eerdere edities over de Tweede Wereldoorlog genoemd zijn. Hun ervaringen worden nu verder uitgediept. Vooral Jacques Rees speelde in de kring van anarcho-syndicalisten een betekenisvolle rol als redacteur van bladen die opriepen tot 'arbeiderseenheid'. Daarmee stond hij de doorbraakgedachte voor op het economische terrein. Geen verzuilde vakbonden, maar het streven naar bedrijfsorganisaties waarin alle werknemers waren vertegenwoordigd, stond daarbij voorop.

Verdiepend is ook de bijdrage over de uitgeversactiviteiten tijdens de oorlog van de al eerder besproken Gerhard Rijnders. In zijn publicaties moest vooral de NSB het ontgelden en bleven de Duitsers veelal onbesproken. Zo balanceerde hij op het randje totdat de Duitsers zijn uitgeverij aan banden legden. Zelf kwam hij er zonder kleerscheuren vanaf.

ANARCHISTISCHE OVERTUIGING

De overstap van anarchisten naar fascistische groepen is een terugkerend thema, zoals rond de inzet van (voormalige) anarchisten als zogeheten frontarbeider aan het Oostfront in de Sovjet-Unie. Zij verrichtten er herstelwerkzaamheden vlak achter het oorlogsfront. Sjon Besseling doet nader verslag over dit opmerkelijke gegeven. Hoe deze anarchisten dergelijke stappen hebben kunnen zetten, blijft een intrigerende vraag.
Gelukkig waren er veel anarchisten die vanuit hun overtuiging wel iets deden tegen de bezetter. Een algemeen anarchistisch verzet was er niet. Misschien is de volgende paradox wel van toepassing: er was geen anarchistisch verzet omdat het verzet anarchistisch was, hoewel maar weinig verzetsstrijders anarchistisch waren.

DE BEZIELENDE KRACHT VAN JOOP WESTERWEEL

Arie Hazekamp

Joop Westerweel was een christen-anarchist die in het onderwijs zijn idealen trachtte te verwezenlijken. Werkzaam op de Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven, de school van Kees Boeke, kwam hij in de jaren dertig in aanraking met Joodse vluchtelingen. Als directeur van een Montessorischool in Rotterdam werd hij in de oorlog benaderd door een Joodse oud-collega om hulp te verlenen bij het onderduiken van Joodse jongeren. Het leidde tot een omvangrijk netwerk van hulpverlening, dat naderhand de Westerweelgroep is gaan heten.

Joop Westerweel (1899-1944) werd geboren in een gezin van Darbisten, een christelijke sekte waar het geloof intens werd beleden. Na de hbs volgde hij de kweekschool.
Zijn onderwijzersbevoegdheid haalde hij met een staatsexamen in 1922. Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog was hij twee jaar lid van de SDAP, maar het contact in Zutphen met de christenanarchistische predikant Henri van den Bergh Eysinga radicaliseerde hem.

NEDERLANDS-INDIË

In 1920 trouwde hij met Riek Kraan en na zijn afstuderen vertrokken beiden in januari 1923 naar Nederlands-Indië waar Joop als leerkracht ging werken. Op Java werd hij voor de militie opgeroepen, maar Joop weigerde dienst en was waarschijnlijk de eerste dienstweigeraar in de toenmalige kolonie. De zaak werd in stilte opgelost zoals wel vaker gebeurde. Hij kreeg eervol ontslag in januari 1925 en het echtpaar keerde terug naar Nederland.

Joop ontwikkelde zich tot een krachtige persoonlijkheid, hij was onverzettelijk en maakte vaak een imponerende indruk op zijn omgeving. Hij werd lid van de BRAC, de Bond van Religieus Anarchistische Communisten en schreef voor de bladen van deze kleine organisatie, zoals *De Vrije Communist* en *Bevrijding*.
Joop stond voor een compromisloos anarchistisch socialisme. Bij een antiverkiezingsactie – de anarchisten voerden destijds vooral actie tegen de stemplicht – waarbij een kartonnen stembus in de tuin bij Kees Boeke in Bilthoven in brand werd gestoken, trad de politie hardhandig op. Het leverde Joop een hoofdwond op.

ANTIMILITARISME

Daarnaast was Joop actief in IAMV, de Internationale Anti Militaristische Vereniging. Het gedachtegoed van Bart de Ligt inspireerde hem. Diens idee van geestelijke weerbaarheid was hem op het lijf geschreven. Zijn jongste zoon, geboren in 1942, werd naar De Ligt vernoemd.
Joop scheidde en ontmoette zijn tweede vrouw Wil Bosdriesz met wie hij drie kinderen kreeg. Zij was onderwijzeres en actief in de Jongeren Vredes Actie (JVA), waar Joop zich ook actief voor ging inzetten. Joop vond een baan in Amsterdam op een school in een arbeidersbuurt.

WERKPLAATS KINDERGEMEENSCHAP

In 1932 kregen beiden aan baan bij de Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven. Kees Boeke had namelijk een bevoegd schoolhoofd nodig. Joop voelde zich uitstekend thuis in deze omgeving, waar saamhorigheid heerste en de sfeer idealistisch was. Hij ging helemaal op in deze school.
Zijn maatschappelijke betrokkenheid werd gereactiveerd met de komst van Joodse vluchtelingen naar Nederland. Vanuit de school werden financiële inzamelingsacties georganiseerd die zelfs landelijke betekenis kregen. De school zelf telde meerdere Joodse kinderen en leerkrachten.
Leerlingen van de Werkplaats kwamen in contact met gevluchte Joodse kinderen die in een nabij gelegen vakantieoord verbleven. Vanuit de school kregen deze kinderen les, maar deze onderwijsactiviteit moest na een half jaar gestaakt worden vanwege geldende voorschriften. Deze kinderen mochten geen onderwijs genieten.

ROTTERDAM

De seksuele escapades van Joop en zijn vrijpostige manier van omgang met vrouwen leidden tot een conflict met Kees Boeke, aanhanger van de Rein Leven-beweging, en de Werkplaats en tot een breuk met zijn vrouw Wil. Beiden vertrokken naar elders. Vlak na het uitbreken van de oorlog werd Joop dankzij zijn relaties directeur van een Montessorischool in Rotterdam. Wil en Joop herstelden bovendien hun relatie.
Naar aanleiding van het aangekondigde ontslag van Joodse ambtenaren nam hij deel aan een bijeenkomst van linkse activisten. Hij schreef mee aan een oproep tot openlijk protest tegen deze maatregel die ook opriep tot werkweigering bij werkgevers waar Joden geweerd zouden worden. Dit pamflet zou op kleine schaal zijn verspreid.
De Februaristaking in 1941 zou mede aanleiding zijn geweest voor het schrijven van een brief aan Seyss-Inquart, het hoofd van de Duitse bezettingsmacht in Nederland. Daarin waarschuwde Joop voor de menselijke hoogmoed en dat euvele daden door god beoordeeld zouden worden. Met name gold dit voor de behandeling van Joden. Het is niet duidelijk of deze brief is verstuurd.

PALESTINAPIONIERS

Tijdens het zomerkamp van de school van Joop in juni 1942 maakte een vriendin van Wil van de gelegenheid gebruik een Joods gezin onder te brengen in hun huis. Kort hierna werd Joop door een Joodse oud-collega van de Werkplaats gevraagd Joden uit Loosdrecht te helpen onderduiken. In die plaats bevond zich een opleidingskamp van Joodse Palestinapioniers, veelal socialistische zionisten. Onder hen bevonden zich vluchtelingen die zich niet naar Westerbork wilden laten deporteren. Aangezien het om in totaal vijftig jongeren ging was de hulp van buitenstaanders als Joop noodzakelijk.
Naast Joop werd ook de tuinbouwonderwijzer van de Werkplaats, Bouke Koning (1915-1998), gevraagd hulp te verlenen. Al eerder had hij zijn diensten aan betrokkenen aangeboden. Bouke was een Friese anarchist die in 1934 onder invloed van Bart de Ligt dienst had geweigerd. Tijdens zijn gevangenschap in Veenhuizen ontmoette hij de man die hem in 1939 deze baan bezorgde. Daarvoor was hij in Friesland actief, ondermeer in het voorbereidend comité van de Pinksterlanddagen in 1939.

ONDERDUIKEN

Westerweel kreeg de leiding van dit bijzondere gezelschap van Joden en niet-Joden. Hij reisde na schooltijd voortdurend door het land om adressen te regelen en dat deden ook de andere niet-Joodse betrokkenen. Daarnaast moesten valse persoonsbewijzen, bonkaarten en geld geregeld worden. Joop krikte ook het moreel op van de Joodse jongeren, die een ongewisse toekomst tegemoet leken te gaan. De verbindende schakel tussen allen werd gevormd door het socialistisch ideaal. Daarbij wezen Westerweel en Koning beiden geweld als strijdwijze principieel af.

Op 15 augustus 1942 dook de hele groep uit Loosdrecht onder nadat er bericht van deportatie naar Westerbork bekend was geworden. De verzorging van de onderduikers kostte permanent veel tijd en inspanning. Telkens moest er naar nieuwe adressen gezocht worden, gevaarlijk vervoer van de onderduikers geregeld worden en ze moesten periodiek worden bezocht.

Vandaar dat er getracht werd de Pioniers en andere Joden naar andere landen te laten vluchten. Na een debacle met onbetrouwbare smokkelaars die veel geld vroegen en vervolgens de Joden aan de Duitsers overleverden, zocht de groep naar eigen vluchtroutes. De druk op deze optie nam toe nadat Westerweel was gevraagd ook andere groepen van Palestinapioniers te laten onderduiken. Het netwerk van hulpverleners nam hierdoor verder toe. Ook uit de kring van de Pioniers zelf traden moedige, jonge helpers naar voren. Uiteindelijk strekte de zorg zich uit over driehonderd onderduikers.

In welke mate Westerweel en Koning gebruik maakten van contacten uit het anarchistisch en antimilitaristisch netwerk is niet duidelijk. In Sneek werden onderduikers ondergebracht en daarbij zou de anarchist Gerben van Houten die zich onder andere bezig hield met de hulp aan onderduikers, best een rol gespeeld kunnen hebben.

Vast staat dat in Almelo de Groninger anarchist en kleermaker Derk Senechal (1913-1966) een vast steunpunt van de groep was bij het onderbrengen van onderduikers. Hij gold als de lokale 'aanvoerder' van de vrije socialisten en hij speelde een betekenisvolle rol in het plaatselijk verzet. Ook hij was een ouddienstweigeraar.

VLUCHTROUTES

Zwitserland bleek een onneembare vesting. Twee geslaagde vluchtpogingen naar Spanje leverden helaas geen vaste route op. De groep Westerweel hielp de Joden bij Budel de grens naar België over. Daarna hielden Westerweel en Koning zich ook zelf bezig met de transporten naar Frankrijk, maar die verliepen vaak chaotisch.

Niettemin vertrokken er tussen voorjaar 1943 en voorjaar 1944 honderdvijftig Pioniers naar Frankrijk. Het land werd een alternatief voor Spanje omdat er relatief makkelijk werk gevonden kon worden. Een grote groep werkte bizar genoeg voor de Duitse Organisation Todt die zich bezig hield met de bouw van de Atlantikwall. Dit lag uiteraard gevoelig, maar door het enorme tekort aan arbeiders werd Joden geen strobreed in de weg gelegd. Er was aan voedsel geen gebrek, men verdiende een redelijk salaris en de Pioniers ervoeren bovenal een gevoel van vrijheid. Het leidde er toe dat er in Frankrijk een flink netwerk werd opgebouwd waaraan de Pioniers zelf veel bijdroegen.

WESTERBORK

De groep richtte zich ook op het laten ontsnappen van Joden uit kamp Westerbork, met name van Pioniers die in Duitse handen waren gevallen. Grootschalige ontsnappingspogingen – eenmaal werden honderdtwintig valse persoonsbewijzen vervaardigd! – bleken onuitvoerbaar. Een werkbare oplossing bleek door enkele personen op de transportlijst naar de Duitse kampen te plaatsen, dan bij het vertrek van het transport op het laatste moment in het kamp onder te duiken om vervolgens snel te ontsnappen. Op deze wijze werden represailles op familieleden voorkomen.

Buiten het kamp wachtten dan leden van de Westerweelgroep om de ontsnapten verder te helpen met kleding, vervoer, valse persoonsbewijzen en een onderduikadres. Op deze wijze zijn tientallen Joden aan verdere deportatie ontsnapt.

Lef hadden leden van de groep zeker. Groepslid Norbert Klein werd uit het ziekenhuis bevrijd met een brancard die via een raam in een open auto werd geschoven, vrijwel onder het oog van de bewakers. Ook andere gearresteerde groepseden trachtte men te bevrijden.

VERRAAD

Vanaf oktober 1943 ging het mis met de groep toen hun safehouse in Rotterdam door de Duitsers werd opgerold. Er waren op dat moment acht onderduikers ondergebracht. De beheerster van het pand kon vrijgekocht worden met behulp van corrupte functionarissen. De groep ging er op in, maar bij de uitruil op het station in Rotterdam werd iedereen door de Duitsers gearresteerd. Wil Westerweel was een van hen. Een ander groepslid die getuige was, zorgde voor ontruiming van huize Westerweel. Joop dook onder en de kinderen werden bij kennissen ondergebracht. Wil zou naar kamp Vught worden overgebracht en na ontruiming van dit kamp worden overgebracht naar Ravensbrück. Zij behoorde tot de groep die rond 20 april 1945 werd opgehaald door het Zweedse Rode Kruis.

Joop dook onder bij kennissen in Rotterdam en regelde een nieuw safehouse in Den Haag, bedoeld als eerste opvangplek voor de ontsnapten uit Westerbork. Hij veranderde zijn uiterlijk in de wetenschap dat hij gezocht werd. Toch regisseerde hij het kersttoneel van en op zijn school. Een van de aanwezigen schreef: 'De kinderen zaten allen in 't complot. De schoolpoort werd streng bewaakt, er was een vluchthol voor Joop gemaakt en in deze sfeer werd het Kerstspel opgevoerd; ik kan wel zeggen in een sfeer van hoogspanning en bovenaardsheid haast.'

ARRESTATIE

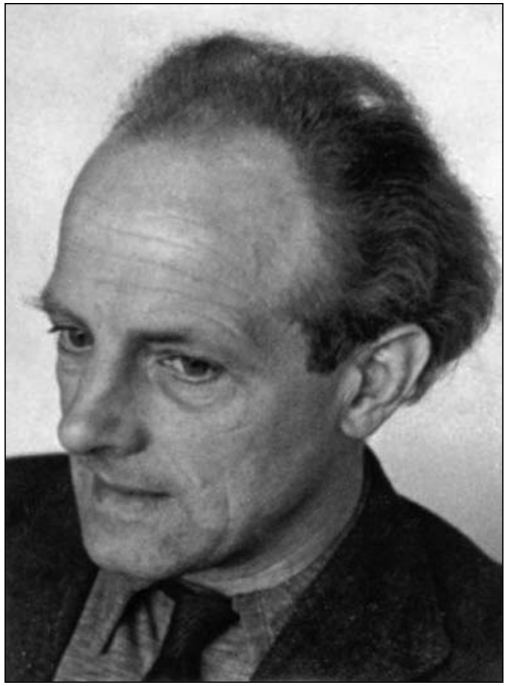
Begrijpelijkerwijs was Joop zichzelf niet meer. Hij maakte een aangeslagen indruk. Aan zijn dadendrang deed het niets af. Eind februari 1944 was hij in de Pyreneeën om een groep van vierendertig personen bij te staan die over de bergen naar Spanje zou vluchten. Hij sprak de groep toe en wenste hen succes met de opbouw van een nieuwe samenleving in Palestina. Hij drukte hen op het hart de kameraden die hun leven hadden geofferd, nooit te vergeten. Zijn woorden maakten grote indruk.

Bouke Koning was in december 1943 aangehouden wegens het leveren van bonkaarten aan een verzetsgroep van Utrechtse studenten, illegaal werk dat los stond van Westerweelgroep. Een van de studenten was echter gepakt en doorgeslagen. Bij de daarop volgende huis-

zoeking bij Bouke en zijn vrouw werd een Joodse onderduikster gevonden. Dat leverde hem de gebruikelijke zes weken celstraf op voor hulp aan Joden.
Het ging opnieuw mis toen Westerweel en Koning in maart 1944 besloten zelf twee Duitse Joodse meisjes over de Belgische grens te brengen. Bouke zag het niet zitten en Joop was er niet goed aan toe. Beiden werden ze bij deze actie opgepakt. Joop werd overgebracht naar de Sicherheitsdienst in Rotterdam. Hij werd gedwongen bijna twee dagen geboeid te blijven staan, met slechts korte eet- en drinkpauzes. Tussendoor werd hij staand ondervraagd in een donkere keldercel. Bij elk antwoord kon hij een trap of een karwatsslag verwachten. Hij schreef een afscheidsbrief aan Wil omdat hij voor het Standgericht zou worden gebracht, dat meestal doodvonnissen uitsprak.
Dit bleek voorbarig. Er werd nu een bevrijdingspoging opgezet. Daarbij nam Joop een poeder in wat een maagbloeding suggereerde. De bedoeling was dat een ziekenhuisopname zou volgen van waaruit hij bevrijd kon worden. Dit mislukte en Joop werd overgebracht naar kamp Vught. Brieven van Joop werden het kamp uit gesmokkeld. Er werden opnieuw plannen beraamd om hem te laten ontsnappen, maar de Duitsers kregen er lucht van.
Bouke Koning werd naar kamp Amersfoort overgebracht voor verdere verhoren. Na twee maanden volgde overplaatsing naar kamp Vught. Daar waren de omstandigheden iets beter. Begin september 1944 werd hij naar kamp Sachsenhausen getransporteerd, waar de omstandigheden zeer slecht waren. Daarna volgde transport naar Gross-Rosen in Silezië waar hij in een steengroeve te werk werd gesteld. Door het oprukken van het Rode Leger volgde een rit in open goederenwagons naar het beruchte kamp Dora in het Harzgebergte waar gewerkt werd aan V1- en V2-raketten. Toen de Amerikanen naderden volgde een voettocht naar Ravensbrück. In Malchow, een bijkamp van Ravensbrück, werd een totaal verzwakte Koning begin mei door de Russen bevrijd. Met tbc verbleef hij daarna een jaar in het ziekenhuis in Utrecht. Pas na tien jaar werd hij genezen verklaard. Ondertussen had hij zijn onderwijzersdiploma behaald en werd hij hoofd van een basisschool. Enkele jaren daarna ging hij met vervroegd pensioen vanwege zijn oorlogstrauma.

VUGHT

Joop Westerweel werd vastgezet in de Bunker van kamp Vught. Dit was het cellencomplex van het kamp in een oude kazerne. De cellen waren koud en vochtig en werden 's nachts hel verlicht. Overdag was het er somber en donker. Alles was er op gericht de wil van de gevangenen te breken. Er verbleven veel verzetsstrijders die ter dood waren veroordeeld. Regelmatig volgden terechtstellingen op de schietbaan een paar kilometer buiten kamp. Op 11 augustus 1944 was het de beurt aan Joop. Hij stierf voor het vuurpeloton.
In maart en april 1944 werden meer aanhoudingen verricht, mede door het verraderswerk van een nieuwe infiltrant. De overgebleven leden bekommerden zich vooral om de hulp aan onderduikers. De missie van de groep zoveel mogelijk Palestinapioniers in veiligheid te brengen, had zij grotendeels volbracht. Van de ruim zevenhonderd Pioniers in Nederland overleefden bijna vierhonderd de oorlog. Ongeveer zeventig Pioniers bereikten Spanje, een deel zat

in Nederland ondergedoken en een deel verbleef in Frankrijk.

ONDERSCHEIDING

In Palestina vestigden zij zich in socialistische kibboetsen. Veel Pioniers vestigden zich in de kibboets Gal-Ed, zo'n dertig kilometer van Haifa. In 1947 namen zij het initiatief tot het Westerweelwoud, een herdenkingsbos ter nagedachtenis aan Joop. In 1954 volgde een bescheiden monument met de tekst: 'Ter herinnering aan Joop Westerweel die een bezielende kracht was in het ondergrondse werk tijdens de Duitse bezetting van Nederland en zijn leven gaf voor de redding van de Joodse jeugd.'

In 1964 kregen Joop en Wil, Bouke Koning en veertien anderen van wat toen pas de Westerweelgroep was gaan heten, de onderscheiding Rightseous Among the Nations van het herinneringscentrum Yad Vashem.

BRONNEN
Hans Schippers, *De Westerweelgroep en de Palestinapioniers, non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog*, Hilversum 2015.
Pinkhof, Mirjam en Ineke Brasz, *De jeugdalijah van het Paviljoen Loosdrechtsche Rade 1939-1945*, Hilversum 1987.

ANARCHISTEN IN KAMP SCHOORL

Arrestaties na de Duitse inval in de Sovjet-Unie

Arie Hazekamp

Onder de naam Operatie Barbarossa viel Duitsland op 22 juni 1941 de Sovjet- Unie binnen. In Nederland leidde dit in de nacht van 24 op 25 juni 1941 tot de arrestatie van ruim vierhonderd vooraanstaande communisten. In de maanden daarna werden nog eens 175 personen opgepakt. De Duitse bezetter arresteerde tijdens deze 'CPN-Aktion' echter ook een aantal Friese anarchisten.

Deze arrestaties droegen een preventief en intimiderend karakter, aldus Lou de Jong. Vooral vooroorlogse functionarissen en raadsleden vormden het doelwit. Hun gegevens waren voor de oorlog al bekend bij de Gestapo, dankzij een nauwe samenwerking met de Nederlandse inlichtingendiensten. Mede door deze rapportages vonden de arrestaties plaats. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de Friese anarchisten op soortgelijke wijze bij de Duitsers in beeld zijn gekomen. Het verklaart niet alleen het misverstand, maar tevens de willekeur waarom juist deze vijf dit lot moesten ondergaan. Dit vijftal is namelijk allerminst representatief voor de Friese anarchistische beweging van voor de oorlog.

Het betrof een viertal anarchisten uit Leeuwarden, te weten Jan Bouma, Jurre Hermanus van der Burg, Job Jan van der Burg en Cornelis van Egten. In Appelscha werd Jan Veenstra gearresteerd. Naast hen waren vele andere Friezen aantoonbaar actief in de vooroorlogse beweging, maar die werden niet gearresteerd tijdens deze CPN-Aktion.

Ook de in Bolsward verblijvende propagandist Jo de Haas, officieel woonachtig in Amsterdam, werd in het kader van deze actie opgepakt.

STAKINGSACTIE

Het vijftal Friezen behoorde wel degelijk tot het actieve deel van de beweging. Jurre Hermanus van der Burg (1904-1959) en Job Jan van der Burg (1902-1964) waren broers, afkomstig uit een anarchistisch milieu. Allebei waren ze metselaar van beroep en dienstweigeraars in de jaren twintig. Dit leverde hen elk tien maanden celstraf op. Job werd ziek tijdens zijn gevangenschap. Zijn behandeling lokte openlijk protest uit van de IAMV-afdeling in Leeuwarden. Nadien waren ze actief in de anarchistische jongerenbeweging. Jurre was bestuurslid van de plaatselijke groep van het Vrije Jeugd Verbond (VJV). Duitse anarchisten die op bezoek kwamen tijdens de internationale Pinkstermobilisatie in 1926 te Amersfoort kwamen bij hen thuis.

Velen uit deze kring steunden de stakingsactie van de noordelijke veenarbeiders in de werkverschaffing in 1925. Deze actie, gevoerd vanwege de schandelijke hongerlonen die deze arbeiders verdienden, wekte in brede lagen van de bevolking in de regio sympathie. Een drietal 'Jannen' in Leeuwarden voerde actie in de grachten van de stad. Naast Jan Job waren dit Jan de Haan en de timmerman Jan Bouma (1892-1972), die met

zijn vrouw Atje de Ruiter (1895-1992) en een stel dieren op een woonark leefde, de 'Vrijheidszoeker' genaamd. Met deze schuit voeren ze er op uit. Job hield in de stadsgracht opeens een bord omhoog met de tekst:

'Voor Juliana geven ze een half miljoen
Ja de snaken, ze kunnen 't doen.
In de venen geen droog brood te eten
En dat moet nu Christelijk heeten.'

Jacob Luurs schreeuwde door een hoorn dat de veenarbeiders in opstand waren gekomen en terecht hun rechten opeisten. Weldra stroomde het volk toe, blijken van bijval en instemming volgden. De politie verbood hen evenwel de verdere tocht en een inspecteur dreigde de boot te beschieten als de heren niet aan wal kwamen. Van der Burg, die bekend stond om zijn scherpe tong, nodigde hen nadrukkelijk hiertoe uit, maar uiteindelijk werden bord en hoorn aan de dienders overhandigd. De volgende dag werd het viertal anarchisten gearresteerd.

Voor het proces in juni 1925 plaatsvond werd Jan Job van der Burg opnieuw gearresteerd, een preventieve actie van de autoriteiten aangezien de staking voortduurde en zich verhardde. In zijn rol als correspondent van de IAMV riep Bouma op tot protest tegen de plaatselijke officier van justitie. Na wegens majesteitsschennis tot drie maanden celstraf te zijn veroordeeld kwam Job van der Burg pas eind augustus vrij. Ook Jan de Haan en Jan Bouma kregen gevangenisstraf, respectievelijk 25 en 31 dagen. Jacob Luurs moest een maand naar de tuchtschool. Door de vrijdenkersvereniging De Dageraad en de IAMV werd daarop in Leeuwarden een protestvergadering gehouden. Job van der Burg en Jan Bouma bleven gezamenlijk optrekken. In de jaren dertig waren beiden betrokken bij de markttent in Leeuwarden waar anarchistische lectuur werd verkocht. Jan Job had de gewoonte deze waren luidkeels aan te prijzen.

DIENSTWEIGERAARS

De fabrieksarbeider Cornelis van Egten (1884-1978) pleitte tijdens de Eerste Wereldoorlog voor een opstand om de gevangenisstraf van de dienstweigeraars aan de kaak te stellen. Vervolgens stuurde hij zijn oproepingskaart voor de militaire dienstplicht terug naar de burgemeester. Hij paste het neem en eetrecht toe door brood te nemen voor zijn zeven kinderen omdat ze honger hadden en raakte gewond bij een hakpartij tijdens protestacties in Leeuwarden voor een ruimere voedseldistributie. Als niet-stemmer onderging hij celstraf, iets wat hem in zijn jongere jaren wegens verzet bij arrestatie ook al eens was overkomen. Jarenlang was hij de plaatselijke correspondent van het noordelijke anarchistische weekblad *De Arbeider*.

De uit Appelscha afkomstige smid Jan Veenstra (1914-1957) raakte pas in de jaren na zijn dienstweigering in 1934 betrokken bij de beweging en werd daarin zeer actief. Hij was voorzitter van de IAMV-afdeling en vertegenwoordiger van de Vereniging Anarchistische Uitgeverij (VAU), contactpersoon voor het FIS, het Fonds Internationale Solidariteit, organisator van weekenden voor de BAS, de Bond van Anarcho-Socialisten. Ook was hij secretaris van het Pinksterlanddagen-Comité en bestuurslid van de Stichting tot Vrijheidsbezinning, dat actie voerde voor een eigen gebouw op het gelijknamige terrein. Veenstra saboteerde ook luchtbeschermingsacties van de overheid, waarbij verduistering van huis en haard moest worden betracht.

Jo de Haas (1897-1945) was een bekende propagandist van het anarchisme die veelvuldig in Friesland verbleef. Mogelijk was dit de reden dat ook hij werd opgepakt. Hij verbleef op dat moment in Bolsward bij zijn vriend en geestverwant Douwe de Wit. Er was nog een zevende persoon met banden met de anarchistische beweging die opgepakt werd, de vrije socialist Johannes Mooij (1888-1977) uit het rietbewerkersdorp Noordwolde. Via de onafhankelijke vakbeweging was hij betrokken geraakt bij de Socialistische Partij van Harm Kolthek. Als raadslid maakte hij van 1919 tot 1940 ononderbroken deel uit van de gemeenteraad van Weststellingwerf, later als lid van de Revolutionair Socialistische Partij (RSP) en de Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij (RSAP).

ARRESTATIES

In Friesland werden met de CPN-Aktion in totaal zesendertig mensen gearresteerd, waaronder zes anarchisten en een voormalige anarchist. Het betrof een gecombineerde actie van het Openbaar Ministerie, burgemeesters en de politie. Het waren Nederlandse agenten die de arrestaties verrichtten, in opdracht van de Duitse Sicherheitspolizei. In de proces-verbalen die bij het NIOD berusten, wordt Jan Veenstra niet als anarchist maar als antimilitarist beschouwd. De anderen worden in deze verbalen wel als anarchisten betiteld. Jurre van der Burg werd een 'Wühlhuber' (opruier) genoemd, iemand die mensen tot rellen had aangezet. Zijn werkloze broer Job gold evenzeer als relschopper en 'Polizeifeind'. Jan Bouma (ook werkloos) daarentegen was een tegenstander van geweld. Hij was volgens de politie eveneens een 'heftiger Anarchist' maar wel 'belesen und beredt'. Cornelis van Egten (inmiddels sigarenmaker) was tegen geweld en niet voor 'keinen vernünftigen Gründen zugänglich'. De bezetter was zich dus wel degelijk bewust van het feit dat zich onder de arrestanten 'leidende anarchisten' bevonden. De precieze reden voor hun arrestatie is tot dusver onduidelijk gebleven.

Jan Veenstra werd maar liefst door vier plaatselijke politieagenten gearresteerd. In het proces-verbaal wordt vermeld dat hij actief in het verenigingsleven was en steeds op de voorgrond trad. Oude proces-verbalen worden genoemd, zoals die van de overtreding van de Dienstplichtwet (1933), sabotage – waaronder de vernieling van een radiokabel naar aanleiding van een verduisteringsoefening in 1936 en wegens belediging en bedreiging (1937). Van politieke activiteit na de Duitse inval was volgens de agenten niets gebleken. Bij de gehouden huiszoeking was niets gevonden. Na zijn aanhouding werd hij overgebracht naar het Huis van Bewaring in Leeuwarden.

Andere bronnen melden dat de arrestanten op deze warme zomerdag (het was ruim 24 graden op 25 juni) eerst overgebracht werden naar het Gerechtsgebouw in Leeuwarden. Van daaruit werden ze een dag later, 26 juni 1941, gezamenlijk in open vrachtwagens op transport gesteld naar Kamp Schoorl, bewaakt door het politiebataljon Arnhem. Zij droeg de groep arrestanten met het gevonden en in beslag genomen materiaal over aan de kampleiding.

KAMP SCHOORL

Kamp Schoorl was een Polizeiliches Durgangslager. Het was voor de oorlog gebouwd om gemobiliseerde militairen onder te kunnen brengen en bestond uit houten barakken met slaapzalen en een

eetzaal. In juni 1940 maakte de bezetter er een doorgangskamp van voor verschillende groepen gevangenen, omgeven door een dubbele prikkeldraadversperring met vier wachttorens. Het was het eerste kamp dat de Duitsers in Nederland in gebruik namen. Het stond onder leiding van de SD en het had een SS'er als kampcommandant. Het kamp bood plaats aan ongeveer twaalfhonderd gevangenen, maar meestal waren er niet meer dan zevenhonderd. Bij binnenkomst werden de Friezen begroet als 'communistische zwijnen'. Iedereen kreeg een kampnummer, de gevangenen werden in groepen ingedeeld en ondergebracht in de barakken. Ze kregen diverse taken, zoals schoonmaken opgelegd.

Het leven achter prikkeldraad en in de houten brakken was zwaar. Op velen had de onzekerheid – vrijgelaten worden of op transport gesteld naar Duitsland? – een verlammende werking en menigeen raakte door de opsluiting psychisch van slag. Voor straf moesten gevangenen elke twee uur, ook 's nachts op appèl staan. De kampcommandant treiterde en mishandelde soms Joden en communisten, maar dat waren uitzonderingen. Bij de communisten vielen soms klappen als gevolg van politieke meningsverschillen. Ook de kampcommandant maakte zich daar schuldig aan als hij reacties van communisten kreeg, die hem niet bevielen.

Hoe het de Friese anarchisten in het kamp verging is niet bekend. In een bericht van de SD over de toestanden in het kamp werd over hen niet specifiek geschreven. Of de anarchisten aansluiting vonden bij de communisten, wordt uit dit verslag niet duidelijk. Van Jo de Haas is bekend dat hij bezwaar maakte tegen zijn gevangenschap omdat hij geen communist was. Dit werd hem door de communisten kwalijk genomen. Aangezien de anarchisten elkaar goed kenden, zullen ze vast de nodige steun aan elkaar hebben gehad. Johannes Mooij daarentegen beloofde de communisten dat hij na de oorlog lid zou worden van de partij. Hij hield woord maar was reeds na korte tijd genezen van het stalinistische regime in de naoorlogse partij.

In vergelijking met andere kampen was het regime in Kamp Schoorl niet streng. Er is in die periode geen enkele gevangene gestorven. De geïnterneerden hoefden geen zwaar werk te doen, er was voldoende voedsel en zij mochten brieven en pakketten ontvangen. Eens per week mochten ze een brief schrijven. Lou de Jong meende al met al dat de behandeling er vrij redelijk was. Kamp Schoorl was meer een interneringskamp dan een strafkamp. Vergeleken met het later tot stand gekomen Kamp Amersfoort was het een verschil van hemel en hel.

VRIJLATING

Tegen de internering van de in totaal zeshonderd opgepakte communisten kwamen veel bezwaarschriften van familieleden, maar ook van Nederlandse autoriteiten, aangezien velen van hen niet meer bij de CPN waren betrokken. In veel gevallen had dit succes. De Duitsers lieten ongeveer tweehonderd van hen snel daarna weer vrij. Op 31 juli 1941 werden ook alle zesendertig Friezen vrijgelaten. Ze wisten niet wat hen overkwam. Bij het verlaten van het kamp staken ze de hand op ten teken aan de achterblijvers dat ze vrijgelaten waren en niet op transport gesteld zouden worden. Terwijl ze de Internationale zongen, liepen ze weg in de richting van

het dorp Schoorl. De politieagent in het dorp bleek een Fries. Hij regelde kaartjes voor de terugreis naar Sneek vanaf het treinstation Alkmaar. Van daaruit werden velen met de boevenwagen van de politie naar huis gebracht. Ander autovervoer was er niet.

Over de vraag waarom alle Friezen werden vrijgelaten (waaronder ook Jo de Haas) is nooit helderheid gekomen. Het was zeker niet zo dat alle Friese communisten zich hadden gedistantieerd van de CPN. Er is wel gespeculeerd dat de vrijlating een geste van de Duitsers was richting Friesland, met de bedoeling de Friezen te winnen voor de Germaanse zaak. Een opvallende en mogelijk plausibele reden, maar bewezen is het nooit. De achtergebleven communisten werden daarna overgeplaatst naar Kamp Amersfoort om vervolgens naar Duitsland te worden getransporteerd. Daar verloren uiteindelijk in Duitse concentratiekampen zo'n tweehonderdvijftig van hen het leven.

BRONNEN

Michael P. Spahr, *Vrijheidsbezinning in tijden van dictatuur, Nederlandse anarchisten en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, z.j. (doctoraalscriptie);

Chris Beuker, *Communistisch Verzet in Friesland 1925-1945*, Bornmeer 2017;

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog (1939-1945), deel 5b*, Den Haag 1974;

Anarchistisch jaarboekje voor het jaar 1926, Uitgave van: De Groepen rond `De Vrije Socialist' en het Sociaal-Anarchistisch Verbond met medewerking van andere Anarchistische Groepeeringen en de Internationale Anti-Mililitaristische Vereeniging, Hilversum 1925;

https://www.niod.nl/nl/nieuws/75-jaar-geleden-operatie-barbarossa-cpn-aktion

http://www.kamp-schoorl.nl/#Regime

Diverse nummers van het anarchistische weekblad *De Arbeider* (1916-1937).

Herdenkingsmonument voor gevallen kameraden op kampeerterrein Tot Vrijheidsbezinning, Appelscha.

SAL DE JONG: VAN ANARCHIST TOT ZIONIST

Martin Smit

Salomon de Jong werd geboren in Leeuwarden, midden in de Joodse buurt. In de jaren dertig schreef hij artikelen voor het anarchistische tijdschrift De Arbeider. *In de oorlog zat hij in Friesland ondergedoken bij een anarchistische kameraad. Later werd hij overtuigd zionist en publiceerde hij onder meer een boek met zijn oorlogsherinneringen. Zijn aangekondigde autobiografie die hij, met een knipoog naar de autobiografieën van Domela Nieuwenhuis,* Van christen tot anarchist *en Alexander Cohen,* Van anarchist tot monarchist, *de titel* Van anarchist tot zionist *meegaf, is echter nooit verschenen. Nog vaak zou hij in zijn naoorlogse artikelen terugkeren naar de oorlog.*

Op een dag in 1928 slenterde De Jong, net ontslagen uit militaire dienst, over de markt in Leeuwarden. 'Het was omstreeks deze tijd (…) dat ik op een zaterdagavond, zo nanacht, dat wil zeggen na het einde van de Sabbatdag (…) een man met stemverheffing hoorde meedelen: koopt en leest De Arbeider, sociaal-anarchistisch weekblad. Hoe zou ik op dat moment hebben kunnen vermoeden dat deze simpele mededeling grote invloed zou hebben op mijn gehele latere leven. Nog zie ik de walmende, schommelende petroleumlamp daar boven het kraampje met de geestesprodukten uit de gedachtenwereld van Multatuli, Peter Kropotkine, Proudhon, Enrico Malatesta, Bart de Ligt en last but not least Ferdinand Domela Nieuwenhuis, geflankeerd door een aantal nummers van "De Arbeider" en het keurig uitgevoerde anarcho-socialistisch maandblad "Bevrijding" voor mij', zo herinnerde hij zich.

ANARCHISME

Sal de Jong werd geboren in 1908 in Leeuwarden als enig kind van Izak Meijer de Jong en Leentje Izaaks. Izak was lompensorteerder en werkte later als pakhuisknecht en aardappelventer. De Jong was in zijn jeugd hulpje in een winkel met huishoudelijke artikelen en aardewerk. Later mocht hij als vertegenwoordiger voor deze firma de provincie rondreizen.

Door zijn kennismaking met *De Arbeider* werd hij gegrepen door het pacifisme. 'Waarom ik pacifist werd? Het was een reactie op de straffe militaire hiërarchie. (…) Het pacifisme was voor mij een openbaring. Men aanvaarde geen meester. De vrijheid van denken sprak me erg aan', verklaarde hij later. Hij werd lid van de Jongeren Vredes Actie. 'Dat was voor mij een hele stap, want ik kom uit een zeer traditioneel joods milieu.'

Mogelijk werd het anarchistisch vuur bij De Jong nog eens aangewakkerd door het lezen van *In opstand* (1932), het eerste deel van de memoires van zijn stadgenoot, de anarchist Alexander Cohen (1864-1961) die schreef voor *De Arbeider* en later voor Domela's *Recht voor Allen*. Later nam Cohen afscheid van het anarchisme.[1]

In 1931 werd De Jong medewerker van *De Arbeider*, waarvan Jan Bijlstra de redacteur was. Tot 1936 schreef hij tientallen bijdragen, soms het hoofdartikel maar meestal boekbesprekingen of een ingezonden brief. De Jong was in die

jaren ook depothouder van de VAU, de Vereeniging Anarchistische Uitgeverij en van Uitgeverij De Boemerang, beide onder redactie van Henk Eikeboom. Belangstellenden konden zich als lid van de uitgeverij bij hem opgeven of bij hem de boeken van de uitgeverijen aanschaffen, zoals *Geschiedenis der Machnobeweging 1918-1921*. Ook was hij beschikbaar voor het geven van 'cursusavonden voor geestverwanten', zo adverteerde *De Arbeider*, met name over de onderwerpen 'Anti-Semitisme, Socialisme, Zionisme', 'Sterilisatie als kapitalistische noodsprong' en 'Massa en leider(s)'. In dezelfde tijd startte hij een 'copieerinrichting', waar men schrijfmachinewerk kon laten verrichten.

ANTISEMITISME

Tijdens de Pinksterlanddagen in Appelscha in 1935 vernamen De Jong en zijn kameraden de afkondiging van de Neurenberger Wetten. Op dat moment besefte hij het grote gevaar dat de Joden boven het hoofd hing. Meer en meer realiseerde hij zich dat hij zijn Joodse afkomst enigszins had verwaarloosd.
Een antisemitisch artikel van de hand van Piet Kooijman in *De Arbeider* van 2 en 9 mei 1936, betekende het einde van De Jongs medewerking aan het tijdschrift. Het artikel getiteld 'Over Jodenhaat', had volgens De Jong nooit door redacteur Henk Eikeboom geplaatst mogen worden. Kooijman, propagandist van het 'neem en eet'-principe, stelde daarin dat het met de vooruitgang van de mensheid een stuk beter zou gaan als Joden niet zo zouden vasthouden aan hun Joodse identiteit. De mensheid heeft niet het voornemen in zelfvernietiging ten onder te gaan, schreef Kooijman, maar '(…) is bezig weerstanden te overwinnen, die haar verdere ontwikkeling belemmeren. Een van die belemmeringen (…) is onder meer het jodendom.' Het 'gesjacher' door Joden staat de ondergang van het kapitalisme in de weg, aldus Kooijman, want dit gesjacher dient slechts hun eigenbelang. De Joden gedragen zich als een staatje binnen de staat, vervolgde hij. 'Een staatje dat als zodanig al iets parasitairs heeft.' Het vasthouden door de Joden aan hun eigen 'groepsformatie' blokkeerde volgens Kooijman de ontwikkeling naar het socialisme.[2]
Weliswaar erkende Kooijman dat de Joden in Duitsland in de verdrukking waren gekomen, maar de antipathie die in veel landen tegen de Joden heerst, is logisch en verklaarbaar, stelde hij: 'Want geven (…) de Joden zelf geen voedsel aan die groeiende antipathie? Natuurlijk wel, hun bestaan als maatschappelijke groep was onder alle omstandigheden al een reden om antipathie op te roepen, bij hen, ten koste van wie ze zich als maatschappelijke groep verrijkten.'
Door De Jong en andere briefschrijvers, werd het artikel van Kooijman vervolgens met de grond gelijk gemaakt. Het was antisemitisch en stond vol ongefundeerde beweringen en holle frases. Anton Constandse schreef dat het een schande zou zijn wanneer men als anarchist aan een dergelijke 'walgelijke en laffe antisemitische hetze' zou deelnemen. Anarchisten moeten breken met iedereen die Jodenhaat propageert of verdedigt, stelde hij.[3]

SOLDAAT

De ontwikkelingen in Duitsland deden Sal beseffen dat hij het pacifisme moest loslaten. In 1940 had hij er geen enkele moeite mee zich als soldaat te melden. De oorlog duurde voor hem als militair maar enkele dagen. In Den Helder kreeg de eenheid de opdracht de marinehaven te verdedigen. Vanuit de portiek van een kruidenierswinkel van De Gruyter loste De Jong met zijn karabijn een nutteloos schot op een Duitse duikbommenwerper. Het enige effect was paniek bij winkelende huisvrouwen. Zijn sergeant Tinus Buursma, die tijdens de opleiding De Jong voortdurend dwars had gezeten, ontpopte zich na de Nederlandse capitulatie tot een fanatieke nazi in dienst van de WA in Assen. In 1944 werd Buursma in een vuurgevecht met een verzetsstrijder gedood.
Na de capitulatie keerde De Jong huiswaarts naar Zwolle, waar hij inmiddels woonde, getrouwd met Julia Veterman (1904-1996). Enige tijd nog dacht hij ondanks de bezetting en de strenge maatregelen tegen Joden, zijn beroep te kunnen blijven uitoefenen. Als vertegenwoordiger voor een producent van verduisteringspapier reisde hij door het land. Deze bleek echter pro-Duits te zijn, een risico wat De Jong niet durfde te nemen. Ook een handeltje in boekenleggers van hout in de nationale driekleur die hij via zijn vroegere politieke contacten probeerde te slijten, was tot mislukken gedoemd.

ONDERDUIK

In juli 1942 kregen De Jong en zijn vrouw een oproep zich te melden in De Wite Pael, een werkkamp voor Joden in Rohel, een dorp bij Heerenveen, maar ze besloten onder te duiken. Via zijn vroegere anarchistische kameraden Sjoerd de Vrij en Gerben van Houten uit Sneek, kon hij aan vervalste persoonsbewijzen komen. De kameraden zorgden ook voor een voorlopig onderduikadres bij Jochem en Tina Wouda in Hengelo, totdat de situatie gevaarlijk dreigde te worden, onder meer als gevolg van een razzia in Almelo. Daarbij werd onder anderen de pacifist en voormalige dienstweigeraar, advocaat Mr. Hein Vrind opgepakt.[4] Hals over kop verhuisden Sal en Julia naar Vossebrink, een buurtschap bij Delden, waar ze bij de anarcho-socialistische familie Bloemink onderdak vonden. Maar ook daar was het niet veilig. In Zwolle vonden ze een tijdelijk adres. Inmiddels bleek iedereen uit De Wite Pael al te zijn overgebracht naar Westerbork, onder wie een neef van Sal en twee zussen van Julia, Esther en Dina, deze met haar man Joop de Leeuwe en hun zoontje Appie. Graag hadden Sal en Julia in de onderduik de zorg voor de driejarige Appie op zich genomen, maar De Leeuwe verzette zich daartegen. Esther en Dina Veterman, Joop de Leeuwe en Appie keerden na de oorlog niet terug.

RAZZIA

Op een dag in november 1942 nam Sal de trein naar Amsterdam om daar bij zijn politieke contacten te informeren naar een onderduikadres. Een gevaarlijke en naïeve onderneming, zo meende hij later. Bij zijn contact ving hij echter bot. Wanneer hij vanaf de Weesperstraat via het Jonas Daniël Meyerplein naar het station terug wil lopen, loopt hij bij de Blauwbrug bijna in de armen van de Grüne Polizei. De straat blijkt afgezet in verband met een razzia bij de Nieuwe Amstelstraat. Tegen een postbode die zich zichtbaar ergert aan het gebeuren, zegt hij: 'Ik ben zelf Jood, hoe kom ik hier uit?' De man duwt hem een stapel post in de handen en zegt 'Je bent een nieuweling, ik moet je inwerken'. Trillend van de zenuwen loopt Sal met de postbode echter probleemloos langs een controlepost van de politie. Op het Rembrandtplein voor Hotel Schiller ziet

hij nog hoe een groep Joden in een overvalwagen wordt geloodst. In grote haast weet hij het station te bereiken en op een trein te springen.[5]

LANDWACHTERS

Sal en Julia vonden een onderduikplek bij huisschilder en anarchist Jelle Beenen en zijn gezin in het Friese Langezwaag, een redelijk veilig adres. Ondanks hun beperkte bewegingsvrijheid, was het er gemoedelijk toeven. Wel was er een spannend moment toen op een avond landwachters kwamen klagen over de slechte verduistering. De Jong schoot zijn kleren aan en stond op het punt uit het raam te springen. De landwachters werden echter door vrouw Doetje Beenen afgepoeierd en dropen af.

Jelle Beenen (1901-1978) herinnerde zich in 1975 deze gebeurtenis echter heel anders. Terwijl de landwachters in gesprek waren met Doetje Beenen, wilde De Jong volgens Beenen de achterdeur uitglippen het erf op. Daarmee zou hij iedereen in gevaar hebben gebracht, zo meende Beenen. Om dat te voorkomen, greep hij De Jong bij zijn keel en met een vuistslag sloeg hij hem buiten westen.[6]

ZIONIST

Na de bevrijding werd De Jong archivaris en later perschef bij het Militair Gezag. Als journalist voor het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* maakte hij het proces mee tegen Albert Gemmecker, de voormalige kampcommandant van Westerbork. Hij werd redacteur van de Joodse bladen *Joodse Wachter* en *Hakehilla* en toonde zich een fanatiek verdediger van het zionisme en de staat Israël. Israël moest volgens hem de veilige haven worden waar Joden uit de hele wereld zich thuis moesten kunnen voelen. Zelf achtte hij zich echter te oud om nog te emigreren. In de jaren zestig en zeventig schreef hij diverse artikelen, onder meer voor de *Leeuwarder Courant*, over de oorlog, de Leeuwarder Jodenbuurt en over Alexander Cohen.

Gemobiliseerde militairen 1940, Sal de Jong tweede van links

In 1975 publiceerde De Jong *Joodse oorlogsherinneringen 1940-1945*. Daarin verhaalde hij niet alleen zijn eigen belevenissen tijdens de bezetting, ook probeerde hij antwoord te geven op de vraag waarom juist in Nederland zoveel Joden zijn gedeporteerd. Het antwoord op die vraag plaatste hij voor een groot deel bij de Joodsche Raad, die zich schuldig gemaakt zou hebben aan 'collaboratie met de vijand', door op last van de bezetter een selectie te maken in 'belangrijke' en 'onbelangrijke' Joden. De Raad had het 'eigen-hachje willen redden' voorop staan, stelde hij.

Terug op bezoek in de Leeuwarder Jodenbuurt, constateerde hij dat het karakter van de wijk volledig was verdwenen. In 1940 bestond de Joodse gemeenschap in Leeuwarden uit 665 zielen. Na de bevrijding keerden 115 van hen terug uit de onderduik. Acht Leeuwarder Joden kwamen terug uit de kampen.

SILBERTANNE-MOORDEN

Intrigerend in zijn boek met herinneringen is een foto van een aantal SS-ers, met als onderschrift: 'Mijn politieke doodsvijand Arie Smit (tweede van links, in zwart uniform), aanvankelijk pacifist; eveneens afkomstig uit Leeuwarden.' In het boek wordt deze Smit echter verder niet genoemd. Dat is jammer omdat De Jong hem vrijwel zeker gekend moet hebben. Wellicht uit Leeuwarden al, maar mogelijk ook uit de antimilitaristische beweging. Drukker en typograaf Arie Smit werd in 1933 veroordeeld wegens dienstweigering. In nummers van *De Wapens Neder* staat hij genoemd in de lijst te steunen dienstweigeraars, tewerkgesteld in Veenhuizen. In 1939 wordt hij nog vermeld in de lijst 'Extreem linkse personen' van de Centrale Inlichtingen Dienst. Hij is dan echter al lid van de NSB. Vervolgens werd hij lid van de SS en diende hij aan het Oostfront. In 1943 en 1944 maakte hij deel uit van het beruchte Silbertannecommando. Op 31 december 1943 schoot hij stationschef Dirk Bos in Onnen dood. Mogelijk was hij ook betrokken bij de moord op koopman Andries Lok in Ravenswoud op 20 mei 1944. Na de oorlog werd hij ter dood veroordeeld maar zijn straf werd omgezet in levenslang.[7]

AUTOBIOGRAFIE

De bewondering die De Jong aanvankelijk koesterde voor Alexander Cohen, wijzigde zich na de verschijning van het tweede deel van diens autobiografie, *Van anarchist tot monarchist* (1936). De vrijgevochten Cohen liet al rond 1900 het anarchisme achter zich. In de dertiger jaren, terwijl hij al decennia in Frankrijk woonde, toonde hij zich een overtuigd aanhanger van de rechtse Action Française. Die beweging wilde terug naar de vroegere aristocratische waarden van Frankrijk, eenheid van kerk en staat en een terugkeer van de Franse monarchie. Tijdens de oorlog steunde de Action Française het met de Duitsers collaborerende Vichy-bewind.

Toen columnist Simon Carmiggelt in 1979 in een interview in *Het Parool* vertelde dat hij geregeld de werken van Cohen ter hand nam, kreeg hij van Sal de Jong een brief op hoge poten. Bij een ontmoeting in Frankrijk met Cohen, hadden beide ruzie gekregen over de politiek die de Action Française voorstond. De Jong betichtte Cohen – onterecht – van steun aan antisemitische politici. Carmiggelt wist echter een dreigende polemiek af te houden.

Sal de Jong overleed in 1993 in Amsterdam. Zijn aangekondigde autobiografie *Van anarchist tot zionist* is nooit verschenen. Wel verscheen een hoofdstuk in het Friese literaire tijdschrift *De Strikel* in 1966. Het zou voor de geschiedschrijving van het vooroorlogse anarchisme een aanwinst zijn als het ongepubliceerde manuscript nog eens zou opduiken.[8]

NOTEN

(1) Alexander Cohen beschreef zijn jeugd in Leeuwarden en zijn anarchistische jaren in In opstand (1932). Later werd hij in Frankrijk correspondent van *De Telegraaf*, vertaalde hij Multatuli in het Frans en ging hij schrijven voor het dagblad *Le Figaro*. In de jaren dertig werd hij aanhanger van de rechtse Action Française en overtuigd voorstander van een Franse monarchie. Die periode beschreef hij in het tweede deel van zijn memoires, *Van anarchist tot monarchist* (1936). *De AS* 175 (2011) is geheel aan Cohen gewijd. – (2) Piet Kooijman (1891-1975) was propagandist van het 'neem en eet'-principe. Zie *de AS* 189 (2014). Henk Eikeboom (1898-1945) was dichter, redacteur, uitgever en boekhandelaar. Zie Pszisko Jacobs, *Henk Eikeboom, anarchist*, Haarlem 1986, en Martin Smit: 'De kruistocht van Henk Eikeboom' in *de AS* 158 (2007), en idem: 'Een anarchist en de vrije liefde' in *de AS* 164 (2008). – (3) *De Arbeider*, diverse nummers, mei 1936. Het nummer van 29 mei 1936 met de brief van Constandse, ontbreekt in de collectie van Delpher. De Jong beschrijft diens reactie in 'Fan anarchist ta zionist (III)' in *De Strikel*, 1966. – (4) Hein Vrind (1913-1942) was lid van de Jongeren Vredes Actie en werkte als advocaat. Na een poging tot een bomaanslag op de spoorlijn Hengelo-Oldenzaal door Herman Reef en Harry van Genugten, twee voormalige leden van de JVA-afdeling Hengelo, op 13 oktober 1942, werd Vrind opgepakt en als gijzelaar gedetineerd. Op 16 oktober 1942 werd hij gefusilleerd. Herman Reef was de vader van Josti Reef, de ex-vrouw van Roel van Duyn. Over Herman Reef en zijn vrouw Leen Reef-Weel en de Twentse verzetsgroep Hazemeijer schreef Van Duyn het boek *Verraad* (2016). – (5) Op welke datum deze razzia heeft plaatsgevonden heb ik niet kunnen achterhalen. Mogelijk viel deze samen met de grote razzia bij de confectiefabriek Hollandia Kattenburg in Amsterdam Noord op 11 november 1942, op Joodse werknemers en hun familieleden. – (6) Kerst Huisman, 'Jelle Beenen en het anarchisme', *Leeuwarder Courant* 23-8-1975. – (7) Arie(n) Smit (1911-?) overleed op hoge leeftijd in Duitsland. Hij is geen familie van de auteur van dit artikel, ook afkomstig uit Leeuwarden. – (8) Het eveneens door De Jong (*Friesch Dagblad* 14-6-1980) aangekondigde boek *Joodse jeugdherinneringen en politieke confrontaties, autobiografie 1914-1940* is ook nooit verschenen. Enige tijd na zijn overlijden vond de Amsterdamse antiquaar Louis Putman op het Waterlooplein knipsels afkomstig uit het persoonlijk archief van De Jong (mededeling Thijs Wierema 23-6-2018). Dit doet vermoeden dat zijn archief verloren is gegaan. Navraag leerde dat in de bibliotheek van het Joods Historisch Museum in Amsterdam geen manuscripten van De Jong aanwezig zijn.

Gegevens voor dit artikel zijn afkomstig uit *De Arbeider*, *Leeuwarder Courant*, *Hervormd Nederland* 21-6-1975, Salomon de Jong, *Joodse Oorlogsherinneringen 1940-1945* (Franeker 1975) en artikelen van Sal de Jong in de *Leeuwarder Courant* en *'t Kleine Krantsje*.

ONGEBROKEN IDEALISME

De Friese anarchiste Wieke Bosch

Arie Hazekamp

Wieke Bosch (1882-1945) was gedurende het interbellum een actieve anarchiste in Leeuwarden. Ze speelde een leidende rol in de links-socialistische De Vonk-groep in de Friese hoofdstad. Eind 1942 werd ze opgepakt tijdens een landelijke actie, die gericht was tegen de organisatie van De Vonk. Ze belandde hierdoor in het concentratiekamp Ravensbrück, waar met name vrouwen werden opgesloten. Daar werd ze in februari 1945 om het leven gebracht, ruim twee maanden voor de bevrijding van de gevangenen door het Zweedse Rode Kruis.

Wieke werd in 1882 in Leeuwarden geboren onder de naam Wytske als oudste kind in een gezin met vijf kinderen. Haar vader was pottenbakker. In haar jonge jaren werkte ze als dienstbode. In 1904 trad ze in het huwelijk met magazijnbediende Rein Zandstra met wie ze drie kinderen kreeg. Het geloof zworen beiden af.

RELATIE MET JAN DE HAAN

Haar leven nam een opmerkelijke wending toen ze op 2 oktober 1919 haar gezin in Stiens verliet en een relatie aanging met de militante anarchist Jan de Haan, een smid met wie ze ging samenwonen in de Grote Hoogstraat 25 in Leeuwarden. De vrouw en kinderen van De Haan verlieten op dezelfde dag deze woning om elders onderdak te vinden. Jan zou pas scheiden in juni 1922, maar Wieke is nooit van Rein gescheiden. Officieel liet ze zich inschrijven als huishoudster van Jan, maar in werkelijkheid waren zij geliefden van elkaar. Zodoende werd ze vaak mejuffrouw genoemd.

De Haan was opvliegend qua karakter en had lak aan conventies. Hij vond in Wieke waarschijnlijk een vrouw die hier tegen was opgewassen en in idealisme in niets voor hem onderdeed. In 1921 betrok ze niettemin tijdelijk haar oude woning in Leeuwarden in de Willem Loréstraat waar ze ook met haar gezin had gewoond. Een jaar later woonde ze weer bij Jan, dit maal voorgoed.

IAMV

Wieke raakte snel betrokken in de anarchistische beweging in Leeuwarden. In 1921 is ze secretaris van de plaatselijke afdeling van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV), een taak die ze gedurende de jaren twintig zou blijven uitvoeren. Dat jaar werd de afdeling opnieuw opgericht met achtentwintig leden. De afdeling organiseerde met regelmaat grote bijeenkomsten in de bekende zalen in de stad, maar toonde zich ook actief in het organiseren van jaarlijkse provinciale Nooit Meer Oorlog-bijeenkomsten met de andere afdelingen van de IAMV in Friesland. Ook van dit samenwerkingsverband werd Wieke secretaris. Haar berichten in de pers gaan steevast vergezeld van opwekkende oproepen, zoals in 1926: 'Komaan kameraden, toont dat de revolutionaire geest niet dood is'.

In 1924 werden de activiteiten gehin-

derd door financiële problemen. Elke maand werd er met tweehonderd exemplaren van *De Wapens Neder* gecolporteerd, het blad van de IAMV, naast andere lectuur. De afdeling organiseerde in de nabije omgeving een reeks geslaagde vergaderingen met Jo de Haas die geïllustreerd werden met 'lichtbeelden' over de oorlog. Naast de Nooit Meer Oorlog-meeting nam men deel aan het Dienstweigeringscongres in Groningen. Het ledental bleef rond de dertig schommelen.
Een jaar later tekenden zij en Jan de Haan het dienstweigeringsmanifest *Mobiliseren*. Dit gold ook voor de editie die in 1927 verscheen. Wieke was ook bedreven in het inzamelen van (veel) geld voor de antimilitaristische fondsen, zoals aanvankelijk voor het Kantinefonds voor Dienstweigeraars en later voor het Steunfonds voor slachtoffers van principieel en daadwerkelijk antimilitarisme.

FRIES PROPAGANDA COMITÉ

Vanuit de organisatie van de Friese Nooit Meer Oorlog-bijeenkomsten werd in 1927 het initiatief genomen een Comité te vormen dat de anarchistische propaganda permanent zou dienen. In Groningen en Drenthe was al enige jaren een soortgelijk Noordelijk Propaganda Comité actief. De oproep van de oprichtingsvergadering, afkomstig van Wieke, was gericht aan 'voorstanders van een krachtige revolutionaire actie'.
Zodoende kwam het Revolutionair Anti Militaristisch Propaganda Comité Friesland tot stand waaraan veertien afdelingen van de IAMV zich verbonden. Wieke werd secretaris van dit Comité. De start was ongelukkig. Een reeks bijeenkomsten met Anton Constandse leverde financiële tekorten op en het organiseren van andere bijeenkomsten mislukte. De daarop volgende algemene ledenvergadering werd slecht bezocht. De ambitie was er echter wel en men slaagde erin een vijftal meetings te organiseren en twee Nooit Meer Oorlog-bijeenkomsten te houden. De antimilitaristische spreekster Nine Minnema trad behalve in het rode Noordwolde ook in Boelenslaan op, wat bij Wieke Bosch de opmerking ontlokte: 'Neemt uw doek of vaandel mee, opdat door de nog zeer geloovige bevolking een nieuw geluid wordt vernomen'.
Het bleef echter kwakkelen met het Fries Comité. Begin 1929 moest Wieke haar functie opgeven vanwege ziekte. Ze werd opgevolgd door Gerben van Houten, een tabakskerver uit Sneek. Ook bij de IAMV-afdeling moest Wieke voor haar taak als secretaris bedanken.

ANARCHISTISCHE BEWEGING

Wieke was op meerdere fronten actief in de beweging. Zo was ze in 1923 (inmiddels veertig jaar) in Leeuwarden de eerste contactpersoon voor het Vrije Jeugd Verbond, voordat een aantal jongeren daadwerkelijk een groep in de stad zouden vormen. Ook verkocht ze aan huis jarenlang het anarchistisch weekblad *De Arbeider*. Haar partner Jan was een bekende colporteur van anarchistische bladen.
De Vrije Groep Leeuwarden waar Wieke en haar partner Jan bij betrokken waren, maakte begin jaren dertig deel uit van de exploitatiecommissie van *De Arbeider*. Na de dood van redacteur Jan Bijlstra in 1933 moest er een nieuwe redacteur worden benoemd. Jo de Haas die regelmatig bij het tweetal verbleef, trad aanvankelijk op als afgevaardigde van de groep. Later stelde Leeuwarden hem voor als kandidaat voor het redacteurschap. Daarna volgde een dusdanige verwijdering tussen De Haas en de groep in Leeuwarden dat zijn kandidatuur werd ingetrokken en De Haas zelf ook te kennen gaf het redacteurschap niet meer te ambiëren.
Onduidelijk is wat er precies gebeurde, maar op een bijeenkomst over de kwestie in Wijnjeterp in september 1933 nam Wieke Bosch duidelijk stelling tegen Jo de Haas. Er was een briefwisseling tussen beiden aan vooraf gegaan. Nadat Jo de gang van zaken had geschetst, voegde ze hem toe: 'Hou jij je mond maar'. Toen Jo haar vroeg wat ze hiermee bedoelde, zei ze: 'Laten we daar maar over zwijgen…'. Jo stelde dat Wieke Bosch hem verweet voor alles zijn eigen belangen te behartigen omdat hij met alle geweld redacteur wilde worden. De Haas ontkende dit. Hettema uit Leeuwarden benadrukte dat het vertrouwen in Jo veranderde toen De Haas stelde dat de groep buiten hem om niets kon aanvangen. Al waren de noorderlingen snel geïntimideerd door de goedgebekte Hollander(s), ze lieten niet met zich sollen. Daarop werd zijn kandidatuur ingetrokken.

NIEUW MALTHUSIAANSE BOND

Wieke speelde een belangrijke rol in de afdeling Leeuwarden van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) die zich vanaf 1881 sterk maakte voor geboortebeperking door anticonceptie. Deze voorloper van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) verspreidde (informatie over) voorbehoedmiddelen, zodat vooral ook arbeiders leerden hun gezin klein te houden en hun welvaart te verhogen. Er werden spreekuren georganiseerd waar arbeidersvrouwen terecht konden voor gratis seksueel advies en voorbehoedmiddelen.
In de jaren dertig nam dit werk van de Bond ondanks hevige tegenwerking (de overheid en de katholieken vonden geboortebeperking niet kies) een geweldige vlucht. Arbeidersvrouwen als Wieke Bosch werden opgeleid en ingezet als hulpverlener om de doelgroep in de juiste taal en op het juiste niveau te kunnen bedienen. Er kwamen consultatiebureaus tot stand in diverse steden, zoals in Leeuwarden, waar Wieke beheerster werd van dit Rutgershuis. Zij verschafte inlichtingen en voorbehoedsmiddelen aan vele vrouwen, wat haar veel bekendheid, respect en de bijnaam 'Tante Wieke' opleverde. Dezelfde rol vervulde Wieke in Sneek, waar Gerben van Houten een zogeheten inlichtingenbureau oprichtte.
Waarschijnlijk onderbrak ze dit werk toen ze in mei 1935 pensionhoudster in Appelscha werd. Dit was echter van korte duur. Als Jan in april 1937 komt te overlijden, wonen ze weer in Leeuwarden. In het anarchistisch weekblad *De Arbeider* plaatste ze een rouwadvertentie dat haar 'lieve Jan' op 71-jarige leeftijd was overleden.

OORLOG

Tijdens de oorlog vormde Wieke een Vonk-groep waar ze zelf de spil van werd. De Vonk was een links-socialistische organisatie die internationaal georiënteerd was en zich op een geweldloos standpunt stelde. Men publiceerde en verspreidde een gelijknamig tijdschrift en hield zich vooral bezig met de steun aan onderduikers. Relatief veel actieve leden van de IAMV sloten zich hierbij aan. Wieke gebruikte dit vooroorlogse netwerk volop voor haar illegale werkzaamheden.
Zo was zij contactpersoon in Leeuwarden voor het regelen van onderduik-

plaatsen vanuit West-Friesland. Daarbij was de Andijker bollenhandelaar Paul Pool een sleutelfiguur. Hij was voorzitter van de IAMV in Andijk geweest. Op haar beurt zorgde ze ervoor dat Gerben van Houten in Sneek een Vonk-groep opzette. Dit deed ze samen met plaatsgenoot Harry Tulp, een communist, die ze kende van de NMB.

Wieke werd met een aantal medestanders gearresteerd op 19 november 1942 toen de Sicherheitsdienst (SD) in het hele land leden van De Vonk ('werkers') arresteerde. Ze liet uit de gevangenis briefjes met waarschuwingen smokkelen, waaruit zorg voor haar medewerkers sprak. Niettemin was het bij SD in Leeuwarden bekend dat ze correspondeerde met iemand van de landelijke leiding.

RAVENSBRÜCK

Hoewel er verder geen bewijzen tegen haar waren, werd ze op 9 maart 1943 toch naar het concentratiekamp Ravensbrück overgebracht. Ravensbrück was in 1939 gereed gekomen om grote groepen vrouwelijke gevangenen onder te

brengen. In zes jaar tijd verbleven er honderddertigduizend vrouwen en twintigduizend mannen. Van hen overleefden negentigduizend het kamp niet. De oorzaken laten zich raden: honger, zwaar werk en ziekte. Veel gevangenen werden doodgeschoten. Eind 1944 werd bepaald dat er maandelijks tweeduizend gevangenen dienden te sterven. Daartoe werd een gaskamer gebouwd. De behandeling in het kamp was onmenselijk. De snauwerige bewaaksters sloegen met stokken en zwepen. Sommigen van hen hadden honden en die beten als je niet opschoot. De appèls waren een dagelijkse kwelling. Tussen 1941 en 1943 arriveerden er ongeveer driehonderd vrouwen uit Nederland, relatief een gering aantal.

Ravensbrück was zowel een straf- als een werkkamp. Er werd in opdracht voor grote Duitse concerns gewerkt. Gezien haar leeftijd, ze was de zestig gepasseerd, werkte Wieke waarschijnlijk in de naaikamer en de linnenkamer. Ze bleef gezond en geestelijk sterk in het kamp, zoals ze dat ook in de eerste oorlogsjaren was gebleven. In het kamp trof ze Trien de Haan-Zwagerman, de vrouw van de oudste zoon van haar overleden geliefde Jan. Ze trokken veel met elkaar op.

Begin februari 1945 werd een groep breisters waaronder Wieke (veel ouderen waren op grond hun leeftijd veroordeeld tot het breien van sokken) en Trien overgebracht naar het jeugdkamp Uckermarck, dat een kilometer verderop in het bos lag. Dit bleek echter te fungeren als selectie- en strafkamp. De omstandigheden waren er bar slecht, de vrouwen kregen alleen wat brood te eten en moesten uren op appèl staan.

Op 16 februari 1945 werd een groep vrouwen voor vergassing geselecteerd, waaronder acht vrouwen uit Nederland. Zij waren er niet slechter aan toe dan andere vrouwen, maar ze bleken toevallig in het bezit te zijn van een rode kaart, die vrijstelling van zwaar werk aangaf. Onder hen bevond zich Wieke. Tot dusver werd aangenomen dat zij door vergassing om het leven was gebracht. De gasinstallatie in de wagen waarmee de dood moest worden voltrokken, weigerde echter. Uiteindelijk werden de honderden vrouwen op 17 februari voor de wagen naakt door mitrailleurvuur van het leven beroofd.

Trien de Haan mocht nog een kwartier bij de vrouwen verblijven. De bewaaksters moesten haar er letterlijk wegslepen. Ze schreef er het gedicht 'Smart' over:

Ik ben zo moe, ik kan niet meer
't Is of ik een misdaad heb begaan
En mijn trouwste, beste vrienden
In nood alleen heb laten staan.

Eind april 1945 werden alle nog levende gevangenen in Ravensbrück opgehaald door het Zweedse Rode Kruis. Trien was een van hen.

BRONNEN

Diverse nummers van *De Wapens Neder* en *De Arbeider*
Bevolkingsregister Leeuwarden via allefriezen.nl
Bart Lankester, *Kom vrouwen, aangepakt! De revolutie van socialiste Trien de Haan*, Amsterdam 2017
Jaarverslag van de IAMV 1925, Andijk 1926
De vrije socialistische idealen van Gerben van Houten, in: *Leeuwarder Courant*, 27-11-1982
Enkele nummers van *De Vlam* en de *Leeuwarder Koerier*
Bureau Nationale Veiligheid, Overzicht no. 8, 16-9-1946, via: www.stichtingargus.nl

JACQUES REES EN HET ANARCHO-SYNDICALISTISCH PERSPECTIEF

Rudolf de Jong

Jacques Rees speelde in de jaren dertig een rol in de anarchistische beweging en was actief in het anarcho-syndicalistische Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV). In de oorlog bleef hij actief met het geven van lezingen in huiskamers en het verspreiden van illegaal drukwerk. Hij was de auteur van de Oproep tot Arbeiderseenheid *en de redacteur van het blad* De Bedrijfsraad. *Daarin werd een lans gebroken voor de organisatie op bedrijfsniveau van alle arbeiders als alternatief voor de vooroorlogse, verzuilde vakbondspolitiek.*

Jacques Rees, pseudoniem van Martin Paulissen (1912-1986), kwam via de Jongeren Geheelonthouders Bond (JGOB) tot het anarchisme. Hij publiceerde in *De Arbeider, De Vrije Socialist* en een eigen orgaan, *Naar de Vrijheid*. Voor een artikel in dit blad moest hij twee maanden de cel in. Hij was vanaf 1935 zeer actief in het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV). Hij trad op als spreker en cursist, was (waarnemend) redacteur van *De Syndicalist* en schreef brochures als *Wat is syndicalisme?* en over de Spaanse Burgeroorlog. Tijdens de burgeroorlog was hij secretaris van het comité Help Spanje.

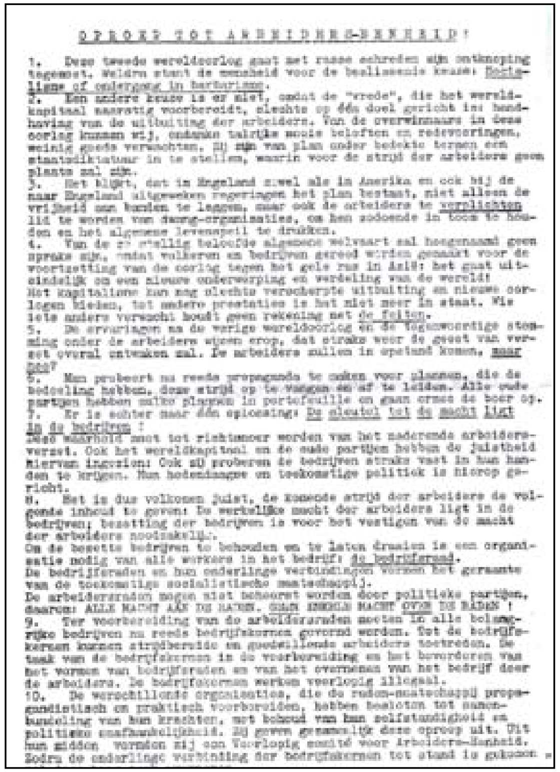
In de eerste jaren van de bezetting onderhield hij contacten met geestverwanten en gaf hij illegale cursussen in de Zaanstreek. Waarschijnlijk in 1942 werden voor het eerst illegale geschriften verspreid door NSV'ers waarbij hij betrokken was. Vanaf eind 1941 hadden oud-leden van deze organisatie de draad weer opgepakt.

EEN MANIFEST

In 1943 ontstond met radencommunisten een illegaal samenwerkingsverband, waarbij ook Belgische syndicalisten betrokken raakten. Er kwam dat jaar een manifest *Oproep tot Arbeiderseenheid* uit voort, geschreven door Jacues Rees, dat in een oplage van duizend exemplaren in Amsterdam verspreid werd. Latere oplagen verschenen ook in Rotterdam, de Zaanstreek, het Gooi en Twente. (Het is hierbij afgedrukt).

Dit manifest ging ervan uit dat de geallieerden de oorlog zouden winnen maar er voor de arbeiders, 'ondanks talrijke mooie beloften' van de kapitalistische uitbuiters, dan 'slechts verscherpte uitbuiting' te verwachten zou zijn. De koloniale verhoudingen in Azië zouden hersteld worden. Van de 'stellig beloofde algemene welvaart' zou geen sprake zijn.

De *Oproep* verwachtte een geest van verzet als de oorlog zou zijn afgelopen en richtte zich tegen alle politieke partijen en hun plannen. Er was slechts één oplossing: 'De sleutel tot de macht ligt in de bedrijven'. Er moesten bedrijfsraden gevormd worden door alle werkers in de bedrijven en er kon geen enkele sprake zijn van macht (van partijen) over de raden. Reeds nu, in bezettingstijd, moest dit worden voorbereid, en dienden bedrijfskernen illegaal gevormd te worden. Discussies over bedrijfsraden dateerden van ver voor de oorlog. Een rapport hierover van het NSV uit 1932 had Rees sterk beïnvloed.

OPROEP TOT ARBEIDERS-EENHEID!

1. Deze tweede wereldoorlog gaat met rasse schreden zijn ontknoping tegemoet. Weldra staat de mensheid voor de beslissende keuze: Socialisme of ondergang in barbarisme.
2. Een andere keuze is er niet, omdat de "vrede", die het wereldkapitaal naarstig voorbereidt, slechts op één doel gericht is: handhaving van de uitbuiting der arbeiders. Van de overwinnaars in deze oorlog kunnen wij, ondanks talrijke mooie beloften en redevoeringen, weinig goeds verwachten. Zij zijn van plan onder bedekte termen een staatsdictatuur in te stellen, waarin voor de strijd der arbeiders geen plaats zal zijn.
3. Het blijkt, dat in Engeland zowel als in Amerika en ook bij de naar Engeland uitgeweken regeringen het plan bestaat, niet alleen de vrijheid aan banden te leggen, maar ook de arbeiders te verplichten lid te worden van dwang-organisaties, om hen zodoende in toom te houden en het algemene levenspeil te drukken.
4. Van de zo stellig beloofde algemene welvaart zal hoegenaamd geen sprake zijn, omdat volkeren en bedrijven gereed worden gemaakt voor de voortzetting van de oorlog tegen het gele ras in Azië: het gaat uiteindelijk om een nieuwe onderwerping en verdeling van de wereld! Het kapitalisme kan nog slechts verscherpte uitbuiting en nieuwe oorlogen bieden, tot andere prestaties is het niet meer in staat. Wie iets anders verwacht houdt geen rekening met de feiten.
5. De ervaringen na de vorige wereldoorlog en de tegenwoordige stemming onder de arbeiders wijzen erop, dat straks weer de geest van verzet overal ontwaken zal. De arbeiders zullen in opstand komen, maar hoe?
6. Men probeert nu reeds propaganda te maken voor plannen, die de bedoeling hebben, deze strijd op te vangen en af te leiden. Alle oude partijen hebben zulke plannen in portefeuille en gaan ermee de boer op.
7. Er is echter maar één oplossing: De sleutel tot de macht ligt in de bedrijven!
Deze waarheid moet tot richtsnoer worden van het naderende arbeidersverzet. Ook het wereldkapitaal en de oude partijen hebben de juistheid hiervan ingezien: Ook zij proberen de bedrijven straks vast in hun handen te krijgen. Hun bedoelingen en toekomstige politiek is hierop gericht.
8. Het is dus volkomen juist, de komende strijd der arbeiders de volgende inhoud te geven: De werkelijke macht der arbeiders ligt in de bedrijven; bezetting der bedrijven is voor het vestigen van de macht der arbeiders noodzakelijk.
Om de bezette bedrijven te behouden en te laten draaien is een organisatie nodig van alle werkers in het bedrijf: de bedrijfsraad.
De bedrijfsraden en hun onderlinge verbindingen vormen het geraamte van de toekomstige socialistische maatschappij.
De arbeidersraden mogen niet beheerst worden door politieke partijen, daarom: ALLE MACHT AAN DE RADEN. GEEN ENKELE MACHT OVER DE RADEN!
9. Ter voorbereiding van de arbeidersraden moeten in alle belangrijke bedrijven nu reeds bedrijfskernen gevormd worden. Tot de bedrijfskernen kunnen strijdbereide en goedwillende arbeiders toetreden. De taak van de bedrijfskernen is de voorbereiding en het bevorderen van het vormen van bedrijfsraden en van het overnemen van het bedrijf door de arbeiders. De bedrijfskernen werken voorlopig illegaal.
10. De verschillende organisaties, die de raden-maatschappij propagandistisch en praktisch voorbereiden, hebben besloten tot samenbundeling van hun krachten, met behoud van hun zelfstandigheid en politieke onafhankelijkheid. Zij geven gezamenlijk deze oproep uit. Uit hun midden vormen zij een Voorlopig comité voor Arbeiders-Eenheid. Zodra de onderlinge verbinding der bedrijfskernen tot stand is gekomen

Er kwam een comité Arbeiders-Eenheid uit voort met een illegaal blad *De Bedrijfsraad; orgaan voor de kernen in de bedrijven*. Het was een voortzetting van *De Tribune,* een illegaal blad van de Radencommunisten. Daarom was het eerste nummer van *De Bedrijfsraad* verschenen als nummer vier; nummer twaalf verscheen in mei 1945. Rees zat in het comité en was redacteur van het blad.

Hij had sinds 1943 contact met Belgische syndicalisten, met name met August Rosseau, die in het NSV een prominente rol had gespeeld, maar uitgewezen was door de Nederlandse regering. Rees bezocht begin 1944 een, uiteraard, illegale conferentie van geestverwanten in België. Hij was illegaal de grens overgegaan en ontving geld voor Arbeiders-Eenheid. Hierover schreef hij later 'de vraag mag gesteld worden of zonder deze conferentie en zonder het bedrag "Arbeiders-Eenheid" tot stand zou zijn gekomen'.

Er waren contacten met kringen rond het illegale blad *De Vonk*, maar die liepen stuk, wat Rees betreurde. Zij stonden weliswaar op hetzelfde standpunt, maar gaven een andere invulling aan het concept bedrijfsorganisatie.

OP DE VLUCHT

Rees werd op in januari 1945 gearresteerd, maar wist tijdens een treintransport te ontsnappen en wist geheel uitgeput de woning van de anarchistische drukker Piet van der Leur in Enschede te bereiken. Hier zat ook mijn moeder, Bep de Jong, ondergedoken, die zijn kapotte voeten verzorgde. Van daaruit schreef hij de volgende brief aan mijn vader:

'Beste Albert,

Sinds gisteren ben ik op vrije voeten, d.w.z. ik ben op de vlucht.

Zoals je weet, heeft men mij op 16 Januari gearresteerd, verdacht van politieke activiteit.

Volgens het proces-verbaal was ik 'de propagandaleider der syndicalistische partij in Nederland en België´ en zou ik deze functie ook sinds 1940 tot heden hebben bekleed.

Daar bewijsstukken over acties sedert 1940 ontbraken, zou ik zonder proces op transport gesteld worden naar Duitschland. De trein kwam niet verder dan Lochem, daarvandaan moesten we voorlopig naar de IJssellinie om te werken, omdat het aantal politieke gevangenen nog te gering was om een transport lonend te maken.

De trein, die ons van Lochem naar Doetinchem moest brengen, werd even voorbij Zutfen beschoten. Hoewel we in gesloten goederenwagens zaten, wisten we ons te bevrijden. Enkelen van ons, waaronder ook ik, konden de vlucht nemen.

Langs binnenpaden en boschwegen heb ik, na 2 dagen marcheren, een veilige haven bereikt, vanwaar ik je deze regels schrijf.

Hartelijk gegroet en tot ziens! Jacques'

In Twente verscheen van het najaar 1944 tot april 1945 vanuit anarcho-syndicalistische kring een illegaal blad, *De Bedrijfsgemeenschap*, waar Rees bij betrokken raakte. Uit dit blad ontstond na de bevrijding *De Gemeenschap* waaruit *Van Onder Op* voortkwam dat vrij kort daarna later *Socialisme van onder op* werd. Dit werd het toonaangevende anarchistische blad in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog. Aan deze bladen en in de uitgevende organisatie heeft Jacques Rees zeer actief meegewerkt.

UIT DE BEWEGING

Omstreeks 1950 beëindigde hij zijn activiteiten in de anarchistische beweging, maar hij behield wel zijn persoonlijke contacten. Hij stelde zijn bestuurskrachten en verdere talenten in dienst van de vrijdenkersbeweging, onder meer in de A.H. Gerhardstichting voor bejaardenhuizen op humanistische grondslag.

Na de oorlog speelde Rees ook een belangrijke rol in De Ring, een girokredietcoöperatie, om 'goederen en diensten te helpen uitwisselen op de grondslag van een onderling girosysteem, waarbij het geld dus uitsluitend als ruilmiddel dienst doet'.

De afdeling pers en propaganda stond onder zijn leiding. Hij vond een werkkring in de reclamewereld en schreef een brochure over moderne reclame. Politiek heeft hij zich tenslotte aangesloten bij de Partij van de Arbeid.

BRONNEN

Gegevens zijn ontleend aan het archief Martin Paulissen in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (i.h.b. mappen 1, 36, 41), archief Albert de Jong en L.E. Winkel, De ondergrondse pers 1940 – 1945, *1954. Winkler noemt Rees ten onrechte een marxist en verwart het NSV met het NAS; zij noemt 26 en niet 16 januari 1945 als datum van arrestatie en baseert zich hierbij ongetwijfeld op een brief aan haar van Rees.*

SOLIDARITEIT MET JOODSE COLLEGA'S

De oproep van Jo Priem

Rudolf de Jong

Casper Joseph (Jo) Priem (1885-1964) was een Amsterdamse anarchist die bij het gemeentelijk energiebedrijf werkzaam was. In de jaren twintig werd hij voorzitter van het Syndicalistisch Verbond van Bedrijfsorganisaties (1928). Na de fusie met het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV) werd hij voorzitter van de Nederlandse Syndicalistische Federatie van Overheidspersoneel. Ook was hij voorzitter van het Comité dat verantwoordelijk was voor de plaatsing van het standbeeld van Ferdinand Domela Nieuwenhuis in Amsterdam.

Op 25 november 1940 werden alle Joden die in dienst waren bij rijk of gemeente ontslagen. Zo ook in Amsterdam. Op 9 december ging een circulaire rond, gericht *Aan de Ambtenaren en Werklieden van het Energie Bedrijf!* De circulaire was gedrukt op het postpapier van Vooruit, de vereniging van personeel werkzaam bij het gemeentelijk Energie Bedrijf, en was ondertekend door de voorzitter van Vooruit, C.J. Priem.

Hierin werd het ontslag van de Joden aan de orde gesteld, waarbij men echter alle politieke verwikkelingen wilde vermijden. 'Wat wij wel nadrukkelijk zeggen is, dat wij niet kunnen en willen gedogen, dat de ambtenaar of werkman welke als Jood geboren is en werkzaam was aan het Energie Bedrijf ALLEEN omdat hij of zij Jood of Jodin is mogelijk zal worden prijsgegeven aan de hongerdood.'

De circulaire deed vervolgens een beroep op alle collega's wekelijks een bedrag te storten om de ontslagen Joden te steunen. Het schrijven bevatte hiervoor een invulformulier. Het te ontvangen geld zou volledig ten goede komen aan de Joodse collega's. Alle andere organisaties van het personeel werden verzocht twee mensen te benoemen om zitting te nemen in 'ons Comité'.

Over het resultaat van de oproep – die Ben Sijes in zijn boek over de Februaristaking in facsimile heeft opgenomen – heb ik niets gevonden. Het gevolg was wel dat Priem werd gearresteerd. 'Zijn verstandige advocaat legde hem het zwijgen op, opdat hij met zijn bekende spontaniteit (de) eigen zaak niet zou schaden en wist hem na enkele maanden weer vrij te krijgen.' Ook na zijn arrestatie drongen zijn medebestuurders aan op verzet tegen de Jodenvervolgingen.

EEN FELLE REDE

Overigens had Priem zijn spontaniteit reeds tot uiting gebracht op de dag dat de Joden op straat kwamen te staan. 'Ook heb ik op 25 november 1940 toen de bekendmaking opgehangen werd, direct in het afrekenlokaal van het hoofdkantoor bij ons, boven op een tafel voor ongeveer 150 meteropnemers en ambtenaren een felle rede gehouden waarin ik openlijk aanspoorde om gelijk met de Joden het bedrijf uit te gaan, dit is nooit bij de Sicherheitspolizei aange-

bracht, wat achteraf gezien mijn geluk is geweest.’

Na zijn gevangenschap is Priem nog actief geweest in het illegale blad *De Vonk*, dat na de oorlog verder ging als *De Vlam*. Hij was daarin de enige anarchist en dat ‘ging hem boven zijn krachten’ want hij ‘was niet opgewassen’ tegen marxistische – maar zeer antistalinistische – penvoerders zoals Jef Last en Dirk Schilp.

Priem was overtuigd anarchist en vanaf 1924 – of eerder – voorzitter van Vooruit en een paar jaar later ook voorzitter van de Nederlandse Syndicalistische Federatie van Overheidspersoneel, een van de belangrijkste federaties die aangesloten was bij het anarcho-syndicalistische NSV. Hij was in 1931 de voorzitter van het comité voor de oprichting van het standbeeld voor Ferdinand Domela Nieuwenhuis op het Nassauplein in Amsterdam. In de brochure die verscheen bij de onthulling van het standbeeld staat een foto van Priem, waarop hij arbeiders toespreekt tijdens het heien.

Na de oorlog was Priem actief in De Bond van Ouden van Dagen. Jarenlang was hij voorzitter van het Ferdinand Domela Nieuwenhuisfonds en hij speelde een rol in het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB), de vakvereniging die zich los had gemaakt van de Eenheids Vakcentrale (EVC) toen deze door de communisten was overgenomen. Op de oprichtingsvergadering van de Afdeling Amsterdam, waar Priem voorzitter was, bleek dat stalinisten zich met nagemaakte uitnodigingen toegang hadden verschaft. ‘Het werd een schandaal, een beestenbende’ aldus de aanwezige Anton van der Berg, maar: ‘Temidden van de kolkende herrie bleef Priem rechtovereind want persoonlijke angst was hem vreemd’.

BRONNEN

Gegevens ontleen ik, behalve aan de circulaire, aan een brief van Priem aan Albert de Jong en diens rede bij de crematie, beiden in zijn archief, alsmede aan een In memoriam van A. v.d. Berg in Nieuwe strijd*, het tijdschrift van de OVB in juli 1964.*

TEUN VERHOEF: VERZET VAN DE DAAD

Rudolf de Jong

Het zal 1943 geweest zijn. Mijn broer Arthur en ik zaten in Bilthoven, ondergedoken bij vrienden, geestverwanten van onze ouders. Maar niet zo erg ondergedoken. We gingen gewoon naar school, en wel naar de Werkplaats Kindergemeenschap Bilthoven van Kees Boeke.

Tot onze verrassing kwamen twee ‘ooms’ uit de beweging – was één van hen onze echte oom Douwe, de broer van vader? Was de tweede Teun Verhoef? – ons fietsje brengen. Een oersterk fietsje. We hadden er als jongetjes van vier of vijf jaar op leren fietsen en waren er nu, als negen- en tienjarige, eigenlijk te oud voor. Maar het was oorlog, we reden er nog steeds op. In Bilthoven zelfs met z’n vieren. Eén op het zadel, één op het stuur, en één tussen hen in op de trappers en één staande op de voetsteunen aan het achterwiel, een bagagedrager was er niet.

We begrepen dat iemand het fietsje stiekem uit ons verzegelde huis had gehaald. We waren immers ondergedoken. De vraag waarom iemand zo’n ernstig risico had gelopen door in te breken in ons huis, of althans in de schuur, om ons een plezier te doen, kwam niet bij ons op. Je accepteerde het gewoon als feit, zoals zo veel dingen in de oorlog.

Pas na de oorlog hoorden wij het waarom. Mijn vader, Albert de Jong, actief in het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV), had kort voor de oorlog het geld van de organisatie in de Verenigde Staten in veiligheid gebracht. Veertig gouden tientjes (muntstukken van tien gulden) had hij echter in Nederland gehouden en verstopt in de stang onder het zadel van ons fietsje.

EEN HOTELSCHAKELAAR

De ‘inbreker’ was Teun Verhoef geweest, een kameraad die net als wij in Heemstede woonde. Behalve de gouden tientjes had hij ook de beide schilderijen meegenomen, die Chris Lebeau van onze ouders had gemaakt. Daarbij had hij de schrik van zijn leven gekregen.

Terwijl hij in het pikkedonker het portret van mijn vader van de muur haalde floepte er licht aan. Hij stond reeds met zijn handen omhoog toen hij ontdekte dat alleen hijzelf in de kamer was. Hij had aan het koord van de hotelschakelaar achter het schilderij getrokken. Bij de overbuurman – die mijn ouders hadden leren kennen door de hulp aan de plaatselijke Joden en die vanuit zijn huis aan de andere kant van het plantsoen waaraan wij woonden de operatie in de gaten hield – was de schrik nog harder aangekomen.

Teun was grondwerker en trouw lid van het NSV maar hij zou nooit op de voorgrond treden of het woord voeren op vergaderingen. Na de oorlog kwam hij af en toe bij ons langs om een kop koffie te drinken of een sigaar met mijn vader te roken. Veel huiselijk leven had hij geloof ik niet. Hij was tevreden met zijn AOW en zat vaak, ook ’s winters bij mooi weer in een optrekje op zijn volkstuintje. Daar had hij, en waarschijnlijk ook thuis, gedurende de winter de drie delen van *De geschiedenis van het socia-*

lisme, geschreven door Domela Nieuwenhuis, herlezen, naar hij mij eens vertelde.
Wat hij miste waren de vrijdag- (of zaterdag-)avonden op de Botermarkt in Haarlem. Overdag was daar de weekmarkt. 's Avonds werd er fel gediscussieerd tussen aanhangers van de linkse partijen en groepen. Vooral communisten en aanhangers van de revolutionaire marxist Henk Sneevliet, die gebroken had met eerst Stalin en later ook met Trotzki, lieten daarbij van zich horen; anarchisten en sociaaldemocraten veel minder. Teun zal nooit aan de debatten hebben deelgenomen. Wel had hij ervan genoten.

EEN JOODSE JONGEN

Inbreken was niet zijn enige activiteit geweest in het verzet. Eens heeft hij een Joodse jongen van een jaar of twintig met de trein naar een onderduikadres gebracht. De jongen had een vals persoonsbewijs, maar dat was zo slecht gemaakt, dat Teun hem zei: 'Gooi dat maar weg, daarmee loop je zeker tegen de lamp. Je bent gewoon mijn zoon Piet. (Teun had inderdaad een zoon van die naam en van dezelfde leeftijd). Komt er controle dan zeg je, nadat je in de zakken van je jasje hebt gezocht, tegen mij en tegen niemand anders, alleen maar "zit in mijn andere jasje".'
Er kwamen inderdaad foute lieden in uniform in de trein om de persoonsbewijzen te controleren. De Joodse jongeman deed en zei met de angst in zijn ogen wat Teun hem gezegd had. Waarop Teun opstond en zijn staande metgezel met zijn vlakke grondwerkershand zo'n formidabele klap in zijn gezicht gaf dat deze omtolde voor de ogen van een verbijsterde coupé, inclusief mensenjagers. Hij zei daarbij alleen maar: 'Godverdomme Piet, dat is nou de tweede keer in één maand. Moet je zo nodig naar een concentratiekamp?'.
Het kan zijn dat Teun ook een lege enveloppe met naam en adres van zijn zoon met misschien wat onschuldige aantekeningen bij zich had gestoken, als eventueel 'bewijsstuk' dat hij een zoon Piet had, maar dat was niet nodig geweest. Geen van de controleurs vroeg nog wat. De Joodse jongeman kwam, weliswaar met een opgezwollen wang, maar verder heelhuids op zijn onderduikadres aan.
Toen mijn vader ons dit vertelde voegde hij eraan toe: 'Ja, die Teun bewonder ik mateloos. Want ik kan artikelen en brochures schrijven, redevoeringen houden en vergaderingen leiden. Maar dit soort van praktische intelligentie, dat heb ik niet'.

Dit artikel is een bewerking van een gedeelte van de toespraak die Rudolf de Jong hield bij de presentatie van Albert de Jong, Fragmenten uit mijn leven, *uitgegeven door Kelderuitgeverij, 2017. De citaten zijn niet aan bestaande teksten ontleend.*

UITGEVER IN OORLOGSTIJD

De publicaties van Gerhard Rijnders gedurende de Tweede Wereldoorlog

Arie Hazekamp

Gerhard Rijnders (1874-1950) behoorde in de eerste helft van de twintigste eeuw tot een van de bekendste anarchistische propagandisten. Hij verdiende zijn sporen (en zijn geld!) als uitgever van anarchistische publicaties en redacteur van het blad De Vrije Socialist. *Het is opmerkelijk dat Rijnders ook in de oorlogsjaren zijn uitgeversactiviteiten voortzette.*

UITGEVER

Rijnders ontpopte zich als trouwe volgeling van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Na diens dood zette hij de uitgave van zijn blad *De Vrije Socialist* voort. Daarnaast bezat hij de uitgeverij De Roode Bibliotheek, die na 1928 de Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling (BOO) heette. Rijnders gaf ongekend veel boeken, brochures maar ook prenten en kaarten uit. Hoewel er een grote propagandistische waarde uitging van zijn uitgeversactiviteiten, ondervond Rijnders de nodige kritiek als gewiekste handelaar die het niet zo nauw nam met geldende uitgeversregels. Naar schatting gaf hij een kleine vierhonderd titels uit met oplages die varieerden van vijftienhonderd tot tweeduizend exemplaren per uitgave.[1]

ANTISEMITISME

Door zijn eigengereide optreden nam de betekenis van Rijnders en van *De Vrije Socialist* in de beweging vanaf de jaren twintig steeds verder af. Vooral in de jaren dertig bereikte het blad soms een bedenkelijk inhoudelijk niveau. Op 16 mei 1934 verscheen het artikel 'Nieuwe hongerigen rukken op' met daarin de zin: 'De joden moesten van het onbaatzuchtige socialisme der anarchisten niets hebben'. Een uitspraak die pertinent onjuist was, aangezien er in de anarchistische beweging in Nederland juist veel Joden actief waren. Er is in dit artikel vooral sprake van vooroordelen jegens de Joden.
Op 7 januari 1939 verscheen het artikel 'Twijfelachtige vaderlanders' dat meer opschudding veroorzaakte in de beweging en daarbuiten. De bijdrage verscheen op het moment dat in Duitsland de Jodenvervolging al in volle gang en algemeen bekend was. De schrijver S. beweerde in dit artikel dat de orthodoxe Joden zich geen Hollanders mochten noemen. 'Door hun afwijzing van dat opgaan, de assimilatie, hebben de orthodoxe Joden met hun voor de overige bevolking krenkende en beledigende gebruiken, zich een apart en bepaald vijandig volk getoond.'[2] Zijn conclusie was dat het enige vaderland van de joden Palestina is.
Vooral het blad *De Syndicalist* hekelde deze antisemitische opstelling in *De Vrije Socialist*.[3]
Ondanks deze dubieuze stellingname, die door Rijnders werd onderschreven, hoeft aan zijn antifascistische gezindheid niet getwijfeld te worden. Zijn uitgeverij gaf verschillende antifascistische brochures uit.

OORLOG

Rijnders werd bij het uitbreken van de oorlog uit voorzorg door de Nederlandse autoriteiten opgepakt en naar de gevangenis in Hoorn overgebracht.[4] Na zijn vrijlating verscheen de krant weer op 23 mei 1940. Het blad ging door onder 'gewijzigde omstandigheden'. Het gebruikelijke citaat van Domela Nieuwenhuis verdween in de kop van het blad en dat gold ook voor de toevoeging 'sociaalanarchistisch blad'. De lijst van vastzittende dienstweigeraars werd niet meer gepubliceerd. Rijnders wenste kennelijk geen onnodig risico te nemen. Hij motiveerde het 'doorgaan' met de opmerking dat andere bladen eveneens bleven verschijnen. De krant zou tot 31 augustus 1940 uitkomen, al dan niet gecensureerd.

Zo paste Rijnders er voor de Duitse bezetter rechtstreeks te kritiseren en bleef het bespreken van oorlogshandelingen uit.

Wel schreef hij ongekend fel, hard en sarcastisch over de NSB en haar leider Anton Mussert. Rijnders beschouwde de Nederlandse Unie als een equivalent van de NSB. Tegenover dit nationaalsocialisme plaatste hij onomwonden het internationale en vrijheidslievende socialisme.

Aanvankelijk stond hij ambivalent tegenover de machtsovername van de Duitsers. 'Inmiddels is ons gezagsverandering of gezagsbestendiging vrijwel onverschillig. Het liefst hebben wij "laat zitten wat zit" maar als de zitters worden verjaagd of vervangen door andere, ook al goed,' liet hij weten in het nummer van 20 april 1940.

Hij vervloekte de oorlog in algemene bewoordingen en bleef op die wijze zijn antimilitarisme trouw. Hij riep de voormalige schrijvers van de verdwenen anarchistische bladen op om aan *De Vrije Socialist* mee te werken en spoorde zijn lezers aan de voormalige lezers van deze bladen abonnee van zijn krant te maken.[5] Rijnders gaf deze bladen steevast de kwalificatie 'gevlucht' mee. Deze nieuwe kwalijke aantijging, naast het verleden waarin Rijnders regelmatig andere bladen en hun medewerkers had aangevallen, voorkwam dat het blad op een bredere grondslag kon worden gevestigd. Naderhand zouden diverse betrokkenen bij de andere vooroorlogse anarchistische bladen zich bij het ondergrondse blad *De Vonk* aansluiten.[6]

NSB EN NATIONAALSOCIALISME

Rijnders bestreed de NSB erg fel maar hij predikte geen vijandschap tegenover de nationaalsocialisten, evenmin tegenover de Duitsers. De NSB werd net als vóór de oorlog door hem getolereerd, de colportage van NSB zou niet gehinderd worden en provocaties zouden worden vermeden.[7] Daarbij speelde wellicht mee dat Rijnders tevreden constateerde dat de Nederlanders voor het overgrote deel niet ontvankelijk waren voor de nationaalsocialistische gezindheid.[8]

Het blad en Rijnders hervatten moed. Halverwege juni 1940 verscheen *De Vrije Socialist* weer twee maal per week en keerde het citaat van Domela Nieuwenhuis terug. Lezer E. Zwart schreef 'Nú geen lafheid meer', en dat het 'geen tijd was om bang te zijn'. Ook toonde hij bewondering voor de strijd voor 'menselijkheid en recht' van Rijnders.[9]

De nationaalsocialistische leer werd bestreden: 'Wij hebben een buitengewone aversie tegen al dat gezwam over rasen volkssuperioriteit. Wij kennen slechts de mens en de menselijkheid gaat bij ons boven alles. Dat geleuter over die ras- en volkseigenschappen moest nu eens uit zijn. Men kan weten, dat alle rassen en volken hun goede en slechte menselijke eigenschappen hebben. Die goede eigenschappen van elkander overnemen, elkander van de slechte eigenschappen genezen... dat is urgent... Dat zou „wedergeboorte" zijn van de mensenwereld.'[10]

Veelal schurkte hij tegen zijn tegenstanders aan om zijn punt te maken. Een vergelijking met Hitler luidde als volgt: 'Eén volk? Best. Maar dan de mensheid. Eén land? Heel goed. Maar dan de wereld. Eén Führer? Uitstekend. Maar dan het gezond verstand.'[11]

Eind juli 1940 vatte hij het standpunt van *De Vrije Socialist* als volgt samen: 'We hebben trouwens heel het verdere verloop van het huidige wereldgebeuren rustig af te wachten en daarbij scherp toe te zien.'[12] Na talloze waarschuwingen van de Duitsers – het blad werd al in juni 1940 verboden – viel na vier maanden bezetting het doek voor *De Vrije Socialist*. Het laatst verschenen nummer is gedateerd op 31 augustus 1940.

BROCHURES

Rijnders publiceerde vervolgens namens de BOO een zevental brochures.[13]

In de brochure *Rassen en Volken* rekende hij de Joden tot een volk of natie. 'Wat de Joden betreft, zij worden inmiddels wel gestraft voor het rampzalige "klieken" wat zij voor het merendeel deden, ook in landen en streken, waar niemand hen daartoe dwong, waar zij volkomen vrij waren om zich te assimileren. Eenzelfde straf wacht eenmaal elke natie, kliek of kaste, die zich van andere volksgroeperingen isoleert en daarmee vervreemt. Alleen vermenging van en vrij verkeer tussen de rassen en volken, kan de mensheid tot welvaart, vrede en steeds hogere beschaving voeren.'[14]

Rijnders herhaalde hier het standpunt dat hij en *De Vrije Socialist* ook in de jaren dertig al innamen. Een bedenkelijk standpunt voor een vrije socialist om een volk het recht op culturele eigenheid te ontzeggen.

Rijnders nam wel opnieuw duidelijk stelling tegen de Arische rassenleer: 'Geen ras of volk is in alle opzichten superieur (…) Rasverwaandheid, nationale waan, hovaardij van volksgroeperingen, zij moeten worden uitgeroeid (…) de leus van de verstandige, werkelijk innerlijk beschaafde mens moet worden: Eén vaderland: de wereld, één volk: de mensheid.'[15]

Buitengewoon scherp is Rijnders in de brochure *Socialisme?* die in de winter van 1940 verscheen. 'De geest van verzet moet doordringen. Het verzet tegen commando, tegen onrecht, tegen ongelijkheid der levensvoorwaarden.'[16] Helaas moest Rijnders het tegendeel constateren. 'Ontzettend is de lafheid die men na 10 mei in Nederland kon waarnemen (…) Hoe laf is het ook, nu, terwijl de steden en dorpen 's nachts volkomen duister zijn, de winkelruiten, vooral van Joden, met stenen stuk te gooien. Wij zijn volstrekt niet blind voor de fouten die de Joden aankleven. Bedoeld dan de Joden die aan hun natie en geloof hangen. Maar nooit zou óns de lafheid bekruipen, om gluiperig, gedekt door de duisternis en ons op andere wijze beschermd voelend, de mensen die ons onwelgevallig zijn, leed en schade te berokkenen.'[17]

Rijnders verspreidde zijn brochures onder de abonnees en lezers van *De Vrije Socialist* als alternatief voor het verbod op het verschijnen van het blad. Ook de colporteurs en agenten van de uitgaven van Rijnders werkten mee aan

de verspreiding. Zij werden net als voorheen verzocht het aantal exemplaren op te geven dat zij dachten te kunnen verkopen. Zo bleef het netwerk van *De Vrije Socialist* en de BOO gedurende de oorlogsjaren intact. Rijnders communiceerde met zijn achterban door middel van circulaires en mededelingen. Steevast vroeg Rijnders ook om een 'steunpenning' waarmee gratis brochures konden worden verspreid.

LIBERTA-SERIE

Na nieuwe moeilijkheden met de Sicherheitsdienst staakte hij de uitgave van zijn brochures. Diverse uitgaven werden in beslag genomen of mochten niet heruitgegeven worden, zoals de gedenkschriften van Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist* en diens *Twee grote wetten der natuur*.[18] Opnieuw liet hij zich niet uit het veld slaan. Vanaf februari 1941 startte hij met de Liberta-serie waarvan er in dat jaar vijfentwintig titels verschenen. In deze brochurereeks bood Rijnders fragmenten uit de anarchistische literatuur en gaf hij commentaar op de oorlogsgebeurtenissen. Hij waakte ervoor om niet aan vervolging blootgesteld te worden. Zo treffen we over de Februaristaking in deze uitgaven geen woord aan. Ook aan de toenemende maatschappelijke uitsluiting van de Joden, heeft Rijnders geen woord gewijd.

Vanaf nummer drie startte hij weer met het leveren van persoonlijk commentaar. Het parool moest worden: 'Weg met het militarisme en dus de oorlog! Weg met de gelukszoekers en de politieke avonturiers. Weg met alle vormen van loonslavernij en uitbuiting!'[19] Een editie later krijgt de NSB er weer genadeloos van langs als een spreker stelt dat er in het nationaalsocialisme slechts sprake is van één man die kan beslissen. Waarop Rijnders stelt: 'Kan het slaafser, kan het hondser, kan het stompzinniger?'[20]

De serie kreeg een vaste ondertitel in de vorm van 'Wat men ziet, wat men hoort, wat men zegt, wat men denkt'. In de uitgaven is hij soms ongekend scherp en fel, zelfs op het Duitse bewind. In het nummer *In oorlogstijd* schreef hij: 'De oorlogsvoerders liegen stelselmatig. Stichten zij een nieuwe "orde", dan kan 't niet anders dan de ordening van de leugen zijn. (…) Een oorlog roert in de samenleving der mensen. Het vieze schuim komt bovendrijven. Al wat karakterloos is, al de Judas-typen, komen aan de oppervlakte. Renegaten, verraders, verklikkers. Baantjesjagers vooral. (…) Troostvol is het evenwel, dat de grote massa die heren en dames dóór heeft.'[21]

MUSSERT EN DOMELA NIEUWENHUIS

In vrijwel alle brochures die in de Liberta-serie verschenen, moest de NSB het ontgelden. Dit gebeurde veelal in bewoordingen die er niet om logen. Als de NSB beweert dat alleen Engeland de oorlogsaanstichter is, stelt Rijnders: 'Die bewering is dom, gevaarlijk, schandelijk. De brandstichters zijn de geld- en machtsbegerigen. En die bevinden zich overal. (…) De NSB-praters kletsen, leuteren en zwetsen maar raak over zaken waarvan zij onvoldoende kennis hebben, vaak zelfs geen flauw begrip.'[22]

Getergd reageerde Rijnders bij pogingen van de NSB om met het ophemelen van Ferdinand Domela Nieuwenhuis in het gevlei van de arbeiders te komen. In 1941 hield Mussert een 1 mei rede waarin hij de loftrompet stak over de oudvoorman van de socialistische en anarchistische beweging. Rijnders: 'Dat was een kerel! Dat was je ware arbeidersvriend! Gaat naar zijn standbeeld en ziet hem met zijn gebalde vuist. 't Was ontroerend. Maar de door Domela Nieuwenhuis opgerichte Vrije Socialist is verboden door de Duitse Sicherheitspolizei. Zijn gedenkschriften en zijn *Twee grote wetten der Natuur* liggen op het politiebureau te Haarlem. En de weledele heer Mussert gaf geen kik.'[23]

De NSB deed het meer dan eens voorkomen dat Domela Nieuwenhuis een voorloper van het nationaalsocialisme zou zijn geweest. Rijnders noemde dit 'zwijnerij' en 'walgelijke demagogie' aangezien dit absoluut niet het geval was. 'Men zou die historievervalsers wel met de werken van Domela Nieuwenhuis om de oren willen slaan!'[24]

Enige tijd later maakte Rijnders melding van plakacties die gevoerd werden met biljetten waarop uitspraken van Mussert en Domela Nieuwenhuis stonden vermeld. Daaruit bleek uiteraard dat de zienswijzen van beiden hemelsbreed uiteen lagen. Voor de hand ligt te veronderstellen dat het hier ging om een actie uit de kring van *De Vrije Socialist zelf*.[25]

DE OORLOG MET DE SOVJET-UNIE

Doorgaans onthield Rijnders zich van elk commentaar op actuele gebeurtenissen. Dat gold echter niet voor de oorlog tussen Duitsland en de Sovjet-Unie, die in juni 1941 losbarstte. In algemene termen veroordeelde hij de oorlog als 'laf, wreed, misdadig, mensonterend, dierlijk en last but not least: altijd zinloos, voor de voorspoed en het geluk der mensheid'.[26]

Halverwege juli 1941 trachtte hij zich een voorstelling te maken van hoe het er op het slagveld aan toe zou gaan. 'Negen miljoen mannen vechten in Oost-Europa. Dat is meer dan de hele bevolking van Nederland. Men moet zich daar eens een denkbeeld van vormen. Negen miljoen mannen die, van de afschuwelijkste wapens voorzien, pogen elkander te vermoorden of te verminken. Negen miljoen mensen die ploeteren op de grond of in de lucht. Haastig iets eten of drinken, allerprimitiefst hun behoeften doen; enkele uren van het etmaal slapen op de harde bodem. En steeds verminking en dood voor de ogen hebben. (…) Het is waanzin.'[27]

Het ANP, het Algemeen Nederlands Persbureau stelde dat fascisme en bolsjewisme diametraal tegenover elkaar staan. Rijnders ontkende dit. Hij meende dat beide stromingen in wezen volkomen aan elkaar gelijk waren, een standpunt dat gangbaar was binnen de anarchistische beweging. 'Het zijn rivalen maar streven beiden naar de verminking van het individu en de verminking van de vrijheid.'[28]

De oproep van de nazi's om tegen de bolsjewieken te gaan vechten, liet de NSB vergezeld gaan met de pathetische vraag: 'Wanneer onze zonen later zullen vragen: "vader, waar stond gij, toen Europa optrok om zijn heiligste goederen te verdedigen?"' Rijnders gaf het volgende nuchtere antwoord: 'Ons dunkt: Ik stond in de rij om wat aardappelen voor jullie machtig te worden.'[29]

DE BEWEGING

Soms liet Rijnders zich uit over zaken die de anarchistische beweging betroffen. Zo maakte hij in het voorjaar van 1941 melding van een Multatuli-herdenking, waarvoor in Amsterdam toestemming was verleend door de Duitse bezetter. In de kleine zaal van Krasnapolsky mocht voorgelezen en gedeclameerd worden uit zijn werk.[30]

Hij nam het op voor de achttien dienstweigeraars die in 1941 nog in de gevangenis verbleven vanwege hun weigering de militaire dienstplicht te vervullen. Dit waren vooral jongens met een anarchistische overtuiging, vóór de oorlog al door de Nederlandse rechter veroordeeld tot forse straffen. Rijnders vroeg zich af waarom ze nog opgesloten zaten.[31]

Rijnders protesteerde vervolgens tegen de inbeslagname van het geld van het Domela Nieuwenhuis Fonds. Volgens Rijnders zou het gaan om maar liefst vijftigduizend gulden. Het Fonds zou na de oorlog slechts een gedeelte van het gestolen geld terug verwerven.

Een enkele maal bracht hij ook zijn eigen problemen rond *De Vrije Socialist* en de BOO ter sprake.[32]

Slechts eenmaal liet hij zich uit over de houding die de beweging diende aan te nemen tegenover de Duitsers. Hij sprak in dit kader over 'passief verzet': zoveel mogelijk niet meewerken aan maatregelen van de Duitse bezetter en je er zo mogelijk aan onttrekken. 'Met passief verzet is te winnen en niets van betekenis te verliezen.'[33] Nadien verklaarde hij: 'Waren wij allen voor het overgrootste deel tijdens de Duitse bezetting niet "illegaal"? Wie was "legaal" en onderwierp zich zonder verzet aan de terroristische verordeningen der moffen? Wie zocht zich niet door list en bedrog er aan te onttrekken?'[34]

Uit een nieuwsbrief die bij de zestiende editie van de Liberta-serie was gevoegd, blijkt dat de organisatie rond *De Vrije Socialist* in 1941 nog intact is. Uit de steunvermelding valt af te lezen dat donaties voor het blad op de aloude wijze via de bekende lokale contactpersonen ingezameld worden. Rijnders benutte deze nieuwsbrieven ook om zijn gehoor ('getrouwen') moreel te sterken. 'Kalm en vastberaden gaan wij door. Gesterkt door ons menselijk gevoel, gestaald door de wetenschap dat wij, en helaas wij alleen, de gemartelde mensheid de weg naar de uitkomst en bevrijding wijzen. (…) Laat ons, mensen met nuchter verstand en behoorlijke bezinning, moed houden, in weerwil van alles.'[35]

De toon van Rijnders is door de drukkende omstandigheden inmiddels een stuk somberder geworden.

VERBOD UITGEVERIJ

Na vijfentwintig nummers in de Liberta-reeks te hebben uitgebracht, werd Rijnders opnieuw het zwijgen opgelegd door de Sicherheitspolizei. In december 1941 werd ook de uitgeverij BOO verboden, bovendien werd de boekenvoorraad in Zandvoort verzegeld. In een circulaire gericht aan zijn afnemers, liet Rijnders weten dat er geen sprake was van een overtreding. Het verbod was opgelegd omdat 'men onze lectuur gevaarlijk acht voor de "orde en rust" in het land'. Hij bleef echter optimistisch gestemd aangezien hij de toezegging had gekregen 'zekere lectuur langs andere weg uit te geven'. Hij doelde daarmee onder meer op een kalender voor het jaar 1942. Rijnders gaf te kennen dat de actie van de Duitsers hem opnieuw veel schade had berokkend. Hij riep zijn gehoor dan ook op om de postkwitanties die in januari 1942 zouden worden verstuurd met donaties te honoreren.

Het is verbazingwekkend dat Rijnders opnieuw de ruimte van de Duitse bezetter kreeg om als uitgever actief te kunnen blijven, en wonderlijk genoeg arrestatie wist te ontlopen. Kennelijk wist hij de Duitsers ervan te doordringen dat hij om den brode toch als zodanig werkzaam moest blijven. Zijn leeftijd, hij was inmiddels 65 jaar, zal wellicht ook een gunstige uitwerking hebben gehad.

De Duitsers wisten dat hij voor zijn levensonderhoud afhankelijk was van zijn uitgeversactiviteiten. Uit een politiek rapport van de Gestapo uit 1943 blijkt dat het blad *De Vrije Socialist* beschouwd werd als het centrale orgaan van de anarchistische beweging in Nederland. Het was de bezetter niet ontgaan dat Rijnders zijn positie bij het blad behield om verzekerd te zijn van een inkomen. Opgemerkt werd dat er geen aanwijzingen waren dat zijn kring zich bezighield met illegale activiteiten.[36]

LEVENSONDERHOUD

Dat Rijnders ook tegenover de Gestapo zijn mond durfde te roeren staat vast. Tijdens een verhoor door deze gevreesde dienst moet hij gezegd hebben: 'Dat Führersprincipe van jullie deugt niet. Die Hitler heeft misschien het beste met jullie voor, maar neem nou die Rudolf Hess. Deze is juist naar Engeland gevlogen. Hij was Hitlers plaatsvervanger en hij is gek, Hitler heeft het zelf gezegd. Als Hitler, toch ook een mens, gestorven was, was die gek jullie Führer geweest en kom er dan maar eens van af.'[37]

Het voortbestaan van drukkerij Renova in Haarlem stelde Rijnders feitelijk in staat om door te kunnen blijven gaan met het uitgeven van publicaties. Hij verbrak de zegels van zijn boekenvoorraad om in zijn levensonderhoud te voorzien. In de winter van 1942 lukte het hem niet om een geschrift op veilige wijze uit te geven. Naar eigen zeggen liepen enkele pogingen op niets uit. Veel financiële schade was het gevolg. Het barre winterweer motiveerde ook niet. In het aankomende voorjaar verwachtte Rijnders wel weer hernieuwde energie te vinden voor nieuwe initiatieven.

In maart 1942 liet Rijnders in een circulaire weten vastberaden te zijn om stand te houden tot de oorlog is afgelopen, teneinde daarna de vertrouwde propagandistische taak voor het vrije socialisme weer op te pakken. Hij hoopte dat de oorlog tussen de Sovjet-Unie en Duitsland dezelfde wending zou nemen als in de Eerste Wereldoorlog: door wederzijdse uitputting en angst voor opstand en revolutie gedwongen voelen de vrede te tekenen. Het kwam erop aan nu niet te verzaken. 'Laat ons hoopvol blijven staren naar de toekomst. De toekomst die voor ons zo vruchtbaar zal zijn. Sterk blijven. Ons gereed houden. Dat moet!'[38]

In de zomer van 1942 volgde opnieuw de mededeling dat er niets uitgegeven was. Ondanks dat verzekerde Rijnders niet stil te zitten en velerlei plannen te hebben. Hij hoopte wederom op de inschikkelijkheid van zijn afnemers.[39] Nieuwe moeilijkheden bleven echter niet uit. Gedurende de zomer moest Rijnders op last van de Duitse bezetter verhuizen. Een groot deel van zijn woonplaats Zandvoort werd ontruimd en afgebroken ten behoeve van Duitse verdedigingswerken in het kader van de Atlantikwall. In enkele dagen tijd vonden hij en zijn vrouw, met hun boeken, een nieuw onderkomen in Heemstede.[40]

LAATSTE OORLOGSJAREN

Nadien slaagde Rijnders erin om een of meerdere vredeskalenders uit te geven. Voorts zou er naar eigen zeggen onder verschillende namen propagandistisch drukwerk zijn verschenen, dat voornamelijk naar mensen thuis werd gestuurd. In 1944 ging het mis. Een aantal betrokkenen rond *De Vrije Socialist* werd

gearresteerd. Behalve Rijnders waren dat de drie gebroeders Westerbeek en een zekere Wurtel uit Den Haag.[41] Na de Gestapo 'een rad voor de ogen te hebben gedraaid' kwamen alle betrokkenen na een paar dagen weer op vrije voeten, maar het was nu volgens Rijnders wel oppassen geblazen.[42]

In de Hongerwinter van 1944-1945 kwam alles tot stilstand. De Haarlemse kameraden slaagden er met veel opofferingsgezindheid in om de drukkerij tot dat moment draaiende te houden. Door de afwezigheid van elektra en gas kwam de drukkerij echter noodgedwongen stil te liggen. Rijnders overleefde deze verschrikkelijke tijd door de fondsen van de voormalige uitgeverij BOO te gebruiken voor zijn levensonderhoud. 'Dus toen de laatste "mof" weg was kon "De Vrije" nog niet verschijnen', schreef hij na de oorlog. Rijnders wilde gezien de papierschaarste niet met een klein voddig blaadje voor de dag komen. 'De Vrije' moest weer verschijnen in haar oude gedaante: fris, kloekmoedig, vol elan, vertrouwen en strijdbereid!
Op 1 september 1945 verscheen het blad opnieuw: 'We zijn er weer!' luidde de kop van het eerste hoofdartikel. De uitgeverij keerde niet meer terug. Hij zette zijn redacteurschap van het blad op de aloude wijze voort tot zijn dood op 29 november 1950.

Het is zijn verdienste geweest om met volharding zijn uitgeversactiviteiten gedurende de oorlog voort te zetten, al speelde zijn financiële afhankelijkheid van dit werk hierbij een belangrijke drijfveer. Het was naïef van Rijnders om te veronderstellen dat anarchistische standpunten konden worden verkondigd en tegelijkertijd afzijdig te kunnen blijven in het oorlogsconflict. Desondanks toonde hij moed door zijn openlijke stellingname waarin hij niet schroomde om de NSB, de oorlog en soms ook het Duitse bewind de oren te wassen. Met zijn boerenslimheid en scherpe tong wist hij zelfs de Gestapo te trotseren. Het mag een wonder heten dat hem langdurige detentie en concentratiekamp bespaard is gebleven. Tal van anderen zijn om minder ernstige vergrijpen in de oorlog om het leven gekomen.

NOTEN

(1) Idem. – (2) *De Vrije Socialist*, 7-1-1939. – (3) *De Syndicalist*, 14-1-1939, 21-1-1939, 4-2-1939. – (4) Pszisko Jacobs, Een verontachtzaamd stukje historie In: *Recht voor Allen*, nr. 3 1985. – (5) *De Vrije Socialist,* 30 juli 1940. – (6) Dat gold voor Derk Ploeger *(De Arbeider),* Piet Zuydendorp *(Bevrijding)* en Wim Jong en Han Kuysten *(De Wapens Neder).* – (7) *De Vrije Socialist*, 27-4-1940. – (8) *De Vrije Socialist*, 29-6-1940. – (9) *De Vrije Socialist*, 15-6-1940. – (10) *De Vrije Socialist*, 20-7-1940. – (11) *De Vrije Socialist*, 28-8-1940. – (12) *De Vrije Socialist*, 30-7-1940. – (13) Naast een roman van Terkenjoff, getiteld *Uit Liefde*, betrof dit een uitgave van *Vertellingen voor het Volk* van Domela Nieuwenhuis en teksten van Rijnders zelf: *Socialisme?; In 't Walhalla; Waarheid, Vrijheid, Recht; Vrijheid, Arbeid, Brood en Rassen en Volken.* – (14) Gerhard Rijnders, *Rassen en Volken,* p.133, 134. – (15) Gerhard Rijnders, *Rassen en Volken*, p.136. – (16) Gerhard Rijnders, *Socialisme?*, p. 54. – (17) Gerhard Rijnders, *Socialisme?*, p. 65, 67. – (18) Gerhard Rijnders, *Als de oorlog woedt,* Liberta-serie nummer 9, 1941. – (19) Gerhard Rijnders, *De avonturen van Jimmie Higgins,* Liberta-serie nummer 3, 1941. – (20) Gerhard Rijnders, *Vrijheid en Gelijkheid, Liberta-serie nummer 4, 1941, p. 42.* – (21) Gerhard Rijnders, *In oorlogstijd, Liberta-serie nummer 7, 1941.* – (22) Idem. – (23) Gerhard Rijnders, *Als de oorlog woedt,* Liberta-serie nummer 9, 1941. – (24) Idem. – (25) De letterlijke afgedrukte teksten luiden: Mussert: Godsvertrouwen, Onwaarachtig en onlogisch. Want wie op God vertrouwt, behoeft niet te vertrouwen op wapengeweld, staatsgrepen, verovering van de macht. Domela Nieuwenhuis: Godsontkenner, Atheïst bij uitnemendheid. Bestrijder van de godsdienst in al zijn vormen. Schrijver van 'Het Handboek voor den Vrijdenker'. Vertrouwde in het goede in de mens, dat zich alleen in vrijheid kan ontplooien, bij rechtvaardige maatschappelijke verhoudingen.
Mussert: Liefde voor volk en vaderland. Ouderwets en bekrompen. Bron van oorlogen en oorlogsellende. De mensheid gescheiden in hokken en hokjes, een kunstmatige scheiding, die eeuwen lang nationale waan en de vloek van de oorlog over de aarde heeft gebracht. Domela Nieuwenhuis: Liefde voor de mens en de mensheid. Geen vaderlanders en geen grenzen, die door heersersmacht en heerserswillekeur tot stand zijn gebracht. Eén volk: de mensheid: één vaderland: de wereld. Geen militarisme en dus geen oorlogen…. Hij was de vader van de reddende gedachte: De arbeiders moeten overal met algemene werkstaking de oorlogsverklaringen beantwoorden.
Mussert: Eerbied voor de arbeid. De loonslavernij geraffineerd. Het juk van de arbeid met fluweel omkleed. Uitbuiting van de arbeid… met eerbied! Staatsexploitatie. De plurocraten vervangen door de bureaucraten. Minder grote, particuliere goedhebbers; veel meer kleinere parasieten op de arbeid. De grote bloedzuigers van het lichaam van de arbeid verwijderd; ontelbare kleine bloedopslurpers er voor in de plaats. Domela Nieuwenhuis: De bevrijding van de arbeid. De arbeiders in 't bezit van de grondstoffen en gereedschappen, de grond en de bodem, de schepen en de havens. Geen enkele parasiet meer op de arbeid. Eigendom is diefstal. Elkeen brengt voort naar zijn krachten en gaven en ontvangt naar zijn behoeften. Geen gezag. Vrijwillige samenwerking, gebaseerd op de twee grote wetten der natuur: de wet van zelf behoud en de wet van wederkerig dienstbetoon. In: Gerhard Rijnders, *De waanzinnige oorlog*, Liberta-serie nummer 14, 1941. – (26) Gerhard Rijnders, *Zolang de oorlog duurt,* Liberta-serie nummer 13, 1941. – (27) Gerhard Rijnders, *In de ban van 't oorlogsgeweld*, Liberta-serie nummer 16, 1941. – (28) Gerhard Rijnders, *Zolang de oorlog duurt*, Liberta-serie nummer 13, 1941. – (29) Idem. – (30) Gerhard Rijnders, *Wat de oorlog teweeg brengt*, Liberta-serie nummer 10, 1941. – (31) Gerhard Rijnders, *Oorlog en zijn gevolgen,* Liberta-serie nummer 11, 1941. – (32) Gerhard Rijnders, *Vreest de vrijheid niet!*, Liberta-serie nummer 6, 1941. – (33) Gerhard Rijnders, *In de ban van 't oorlogsgeweld*, Liberta-serie nummer 16, 1941. – (34) *De Vrije Socialist,* 1-9-1945. – (35) Nieuwsbrief BOO, Zandvoort, ongedateerd, bijgevoegd bij *In de ban van 't oorlogsgeweld*, Liberta-serie 16, 1941. – (36) Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten Niederländischen Gebiete, Aussenstelle Amsterdam, Bericht über die Entwicklung der Anarcho-Syndikalistischen Bewegung in die Niederlanden, Amsterdam 24-01-1943 (NIOD Archief 11, inv. nr. 1127). – (37) Rudolf de Jong, 85 jaar De Vrije, in: *De Vrije*, nummer 6-7, juni/juli 1983. – (38) Circulaire BOO (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling) en Redactie en Administratie *De Vrije Socialist*, maart 1942, ondertekend door G. Rijnders, Zandvoort. – (39) Circulaire BOO (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling) en Redactie en Administratie *De Vrije Socialist*, juli 1942, ondertekend door G. Rijnders, Zandvoort. – (40) Circulaire van BOO (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling) en Redactie en Administratie *De Vrije Socialist*, augustus 1942, ondertekend door G. Rijnders. – (41) De databank van de Centrale Inlichtingendienst vermeldt een viertal personen met de naam Westerbeek uit Den Haag, die waarschijnlijk degenen zijn om wie het hier gaat. Vermeld worden: D. Westerbeek, H. Westerbeek, Jac. Westerbeek en K. Westerbeek. Alle vier ondertekenden ze het Opruiingsmanifest in 1921 dat ten gunste van de hongerstakende dienstweigeraar Herman Groenendaal werd opgesteld. Zie: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940 – (42) Rijnders in het eerste nummer dat na de oorlog verscheen van *De Vrije Socialist*, 1 september 1945. – (43) Henk Dicker Hupkes, René Tegeler en René Sanders, 80 jaar De Vrije Socialist, in: *De Vrije Socialist*, Zomerspecial 1978.

NEEN ZONDER GEWELD

De brieven van Jan Hooijberg aan Seyss-Inquart

Rudolf de Jong

De timmerman Jan Hooijberg (1882-1972) was zeer actief in de antimilitaristische beweging tussen de beide wereldoorlogen. Zo verrichtte hij veel werk voor het secretariaat van de IAMV, de Internationale Anti-Militaristische Vereniging. Op het internationaal congres van de IAMV in 1921 was hij er tegen concessies te doen aan een geweldloos pacifisme dat niet tevens het kapitalisme bestreed.

Twee zoons van Jan Hooijberg – hij kreeg met zijn vrouw Jannetje Kalf tien kinderen – weigerden hun militaire dienst. Zij waren betrokken bij de felle Mokerbeweging rond het blad van die naam en woonden, samen met een zuster, op een woonboot, de Hooijschuit genaamd. Een van hen, Bertus, bood aan om naar de gevangenis te gaan in plaats van een jongere broer die de dienst weigerde, want deze was onder diens invloed tot zijn beslissing gekomen.

De doopsgezinde Hooijberg had tijdens de mobilisatie, op 11 november 1916 op 34-jarige leeftijd de militaire dienst geweigerd op grond van de weerloosheid. Dit motief had hij op een door hem belegde openbare vergadering in Edam uiteen gezet: '…het hanteren van wapenen is in strijd met de leer van Christus'. Een sociaaldemocraat kwam vervolgens in debat waarna een dominee een tussenpositie innam, maar deze eindigde wel met 'Houd vol! Blijf staande!'

Hooijberg kan men een christenanarchist noemen die zich niet zozeer bekommerde om de vraag of Jezus een historische figuur was, als wel om de geest van waaruit Jezus en anderen optraden. 'Van deze geest uit hebben getuigd zowel de profeten der oudheid, de mystieken der middeleeuwen, als de denkers der latere periode', schreef hij. En in deze geest handelde hij in de oorlog.

OPEN BRIEVEN

In juli 1941 las hij in de krant dat iedereen zijn metaal moest inleveren, voor wie niet aan deze eis voldeed dreigde gevangenisstraf. Prompt schreef hij een Open Brief, ondertekend met zijn naam en adres, aan Seyss-Inquart, de Duitse Rijkscommissaris voor het bezette Nederland. Hooijberg schreef hierin dat hij geen stukje metaal zou afgeven aangezien het voor oorlogsdoeleinden zou worden gebruikt. '… de macht, die gij vertegenwoordigt (en) … haar einde in zich draagt (is) slechts tijdelijk. Uit de stroom des tijds opgedoken en gedoemd om daarin weder onder te gaan. En: '… boven alle vergankelijke tijdsbeelden geldt de eeuwige geest.' Iets concreets over de aan de gang zijnde wereldoorlog schrijft hij niet. Wel schrijft hij over vaderlandsliefde: 'Het aardrijk is mijn vaderland, de mensheid is mijn volk.'

Van de geadresseerde kwam geen reactie. Hooijberg, die op dat moment in de Beemster woonde, schreef de brief een twintigtal keren over en vernam later dat deze getypt verder werd verspreid en de Zaanstreek, Amsterdam, Haarlem, Utrecht en Apeldoorn had bereikt.

Een tweede Open Brief aan Seyss-Inquart, eveneens aan hem verzonden, schreef hij naar aanleiding van een rede die de Rijkscommissaris had gehouden bij het tienjarig bestaan van Mussert's NSB en is gedateerd Kerstmis 1941. Het is een veel scherpere aanval op het militarisme, overigens opnieuw zonder een specifiek standpunt in te nemen, voor of tegen Duitsland of de geallieerden. In feite was het de houding die meeste anarchisten – en zeker die in Nederland – al innamen tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Hooijberg betoogde dat de soldaten die tegenover elkaar staan 'welbeschouwd niet elkanders vijanden, maar bedrogen lotgenoten' zijn. Zij vormen een 'lotsgemeenschap van bedrog, verleugening en verblinding'… 'Het ganse militarisme is op slavenmoraal gegrond… Soldaten zijn stakkers. Mannen zouden het zijn, indien ze de moed hadden de wapens weg te werpen (…) misleidde stumpers zijn het nu.' Vervolgens spreekt hij de 'broeder' Rijkscommissaris aan op de Kerstgedachte van 'Vrede op aarde'.

VERVOLGD

Deze actie had wel gevolgen. In maart 1942 werd hij gearresteerd en overgebracht naar de Duitse afdeling van het Huis van Bewaring in Amsterdam. Een celgenoot vertelde hem daar van oude Duitse adel te zijn en Hitler meermaals ontmoet te hebben, die hij zowel rücksichtslos als weekhartig tot tranen toe geroerd noemt. Hitler zou bang zijn dat er een aanslag op hem gepleegd zal worden, vertelde de celgenoot. Dat het hier waarschijnlijk om een politieman ging die bij hem in de cel geplaatst was om hem uit te horen, besefte Hooijberg kennelijk niet.

In juli kwam hij in de gevangenis in Utrecht en werd hij door het Duitse Landesgericht als zijnde 'een mens van dat type, dat het gevaarlijkste is voor het welzijn van de staat' veroordeeld tot vijftien maanden cel met aftrek van voorarrest wegens 'verspreiden en opstellen van Duitsvijandige geschriften'. Hij kwam in de gevangenis in Bochum en werd elders in een werkkamp te werk gesteld, alwaar hij een beenwond opliep. Terug in Bochum maakte hij het bombardement mee dat de stad verwoestte en dat hij overleefde dankzij de dikke muren van de gevangenis, waarin overigens ook doden en gewonden vielen. Op 30 juni 1942 was zijn straftijd om en keerde hij terug naar huis.

Veertien dagen later kreeg hij een rekening thuis, het kostgeld voor zijn gevangenschap! 507,08 gulden. Op de enveloppe stond de naam van Seyss-Inquart. Opnieuw kreeg deze een brief. Hooijberg weigerde te betalen en ging uitvoerig in op de motivatie 'Duits vijandige geschriften' in het vonnis. Wie zou Duitsvijandig kunnen zijn die zich verdiept in Kant en Hegel, Goethe en Schiller leest, naar Bach en Beethoven luistert? Op zijn overigens zeer christelijk getinte brief kreeg Hooijberg geen antwoord, maar er verscheen ook geen deurwaarder aan de deur.

MANIFEST

Hooijberg voerde nog eenmaal actie. In de ochtend van de eerste Kerstdag 1943 bevestigde hij een manifest aan de deur van de Nieuwe Kerk in Amsterdam, ondertekend met zijn naam en woonplaats. Het is een uitvoerig stuk dat zich richtte tot 'Soldaten!'. Uitgaande van de Kerstgedachte is het een keihard betoog tegen het militarisme eveneens zonder de rea-

liteit van de aan de gang zijnde oorlog er concreet in te betrekken.
Ik ontleen eraan: '… het van buitenaf opgelegde zwijgen (is) het grootste verraad aan Uw menselijkheid gepleegd.'… 'Bedrog, verraad, slaafsheid en verblinding: ziedaar de levenssappen van het militarisme'. … 'Ontstegen aan de phase van holenmens in overoude tijden, is hij '(de mens) schuilkeldermens geworden.'… 'Ziet in de mensen, die aan het front tegenover u geplaatst zijn, toch niet uw vijanden'. Inhoudelijk had deze oproep aan de soldaten van ver voor de oorlog gericht kunnen zijn.
Na de oorlog heeft Hooijberg zijn 'neen' tegen oorlog en bezetting op papier gesteld in *Vrij in Boeien,* een brochure van veertien pagina's waaraan ik het meeste van het bovenstaande ontleen. Ik herinner mij een bijeenkomst, waar ik met mijn ouders heen was, waar zijn oorlogservaringen ter sprake kwamen. Na afloop hadden wij het erover.
Hooijberg had zijn acties ten voorbeeld gesteld maar mijn ouders stelden zich de vraag hoe het met hem afgelopen zou zijn als hij een Jood was geweest. Het antwoord hierop was duidelijk. Ook spraken we over de vraag of het niet meer in de lijn van zijn christelijke beginselen had gelegen om onderduikers in huis te nemen. Over verspreiding van de twee latere brieven en het manifest vermeldt *Vrij in Boeien* niets.

GERARD RIJNDERS

Terugblikkend besef ik dat een aantal anarchisten – al of niet op christelijke grondslag – een overeenkomstig standpunt innamen tijdens bezetting. Ze hielden vast aan de opvattingen uit de Eerste Wereldoorlog en de vredestijd daarna. Een opvatting die werd samengevat in de uitspraak: 'De vijand staat in eigen land'.
Het is wel interessant om Hooijberg te vergelijken met Gerard Rijnders. Deze liet na de capitulatie van Nederland *De Vrije Socialist* gewoon verschijnen. Toen het blad door de Duitsers verboden werd publiceerde hij een brochurereeks tot ook die verboden werd. Hij werd wel ondervraagd maar iets illegaals deed hij niet. Wel wist hij op slimme indirecte wijze de 'Nieuwe Orde' waar de NSB van Mussert de mond vol van had, te bestrijden.
Zo schreef hij over een uitspraak die de ronde deed: 'We lazen op een schutting "Nieuwe Orde, lege borden." Daar zit wat in maar onder Colijn was het ook niet zo lekker' (Colijn was de beruchte bezuiniger van voor de oorlog). Over de van de nazi's overgenomen NSB-leuze 'Eén land. Eén volk. Eén leider' schreef hij: 'Geheel mee eens. Maar wel één land, de aarde; één volk, de mensheid; één leider, de rede.'
De anarchist Anthon Bakels, aan wie hij in de trein een van zijn brochures verkocht moet ongeveer gezegd hebben: 'Godverdomme, wij wagen ons leven om dit soort teksten in illegale bladen te schrijven en jij verdient eraan!' Hoewel Rijnders een paar keer voor verhoor is gearresteerd is hij nooit veroordeeld voor zijn – niet illegale – publicaties. Toch zie ik bij hem meer antifascisme dan in *Vrij in Boeien*. Wat blijft is Hooijberg's indrukwekkende en moedige persoonlijke getuigenis.

BRONNEN

Naast Vrij in Boeien *raadpleegde ik J. Giesen,* Nieuwe Geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland*; De Moker, opruiend blad voor jonge arbeiders 1923 - 1928, Kelderuitgeverij 2016; Albert de Jong,* Fragmenten uit mijn leven, *Kelderuitgeverij 2017.* De zin uit de brochure van Rijnders en de uitspraak van Bakels citeer ik uit mijn herinnering.

DE MEMOIRES VAN WIM GULIEN

De achtergrond van zijn raadselachtige brieven nader verklaard

Sjon Besseling

Het IISG in Amsterdam beschikt over een met raadsels omgeven bundel brieven uit de late jaren zeventig, geregistreerd als 'Archief Wim Mager.' De auteur verhaalt hoe hij in de jaren twintig deel uitmaakte van een Amsterdamse Mokergroep en schetst een levendig beeld van de anarchistische subcultuur in het interbellum. Hij beschrijft echter ook hoe een aantal anarchisten in de jaren dertig voor het fascisme koos.
In de jaren tachtig overwoog AU, Anarchistische Uitgaven, een publicatie rond deze brieven, maar dit plan vond geen doorgang. Het onderwerp lag gevoelig en er bestond twijfel over de betrouwbaarheid van de auteur en zijn brieven. Oudgedienden uit de beweging kenden Mager niet. Hoewel hij veel details en tal van bekende namen noemde, lonkte de aanname dat de auteur wellicht deel had uitgemaakt van de periferie, maar toch niet van de kern van de Moker-groep. In dit artikel wordt deze hypothese getoetst en wordt vastgesteld wie zich verborg achter het pseudoniem 'Wim Mager.'

Mager dook voor het eerst op in nummer 10 van *De Vrije Socialist* in 1978. Hij maakte bezwaar tegen de lichtvaardige wijze waarop het blad schreef over het geweld van de Rote Armee Fraktion. Harde acties in de jaren twintig, stelde hij, hadden de anarchisten de sympathie van het publiek gekost en de weg geplaveid voor het fascisme. Geweld zou slechts leiden tot rode of zwarte terreur. Zijn betoog bevatte anekdotes die de belangstelling wekten van redacteur Jaap van der Laan.

Er volgden meer brieven en enkele ontmoetingen. Tientallen anarchisten waren volgens Mager nationaalsocialist geworden. Duidelijk werd dat ook hijzelf NSB-lid was geweest. Tijdens de studiedag 'Anarchisme en fascisme' in 1990, bleek dat er inderdaad anarchisten fascist waren geworden. Het betrof niet alleen meelopers, maar ook activisten. In nummer 151 van *de AS* werd dit thema uitgediept, maar de raadsels rond de brieven bleven onopgelost.

WIM GULIEN

De naam Mager, zo is thans duidelijk, was een pseudoniem van Wim Gulien. Hij gebruikte de achternaam van zijn beste vriend, de in 1967 overleden dienstweigeraar, anarchist en nationaalsocialist Piet Maager. Een zoektocht leverde contact op met zijn dochter Corrie Gulien. Zij verleende volledige medewerking en stelde enkele onbekende teksten, een aantal foto's en documenten ter beschikking. Zo is vast komen te staan dat Gulien de bewuste brieven heeft geschreven.
Dat hij zijn identiteit geheim hield, is begrijpelijk. Hij was beducht nogmaals aan de schandpaal te worden genageld voor een stellingname, die ook hijzelf achteraf als fout beschouwde. Van meer belang is zijn motief en de vraag naar de betrouwbaarheid van zijn brieven.

Gulien zat na de oorlog twintig maanden gevangen in kamp Beenderibben. Dat was geen pretje. Rancune was echter niet zijn hoofdmotief. Het ging hem er ook niet primair om zichzelf vrij te pleiten. Gezien het gebruik van een pseudoniem lag dit niet voor de hand en hij zou ongetwijfeld hebben vermeld dat hij hulp bood aan Joodse onderduikers. Dat er tussen goed en fout een grijs gebied lag, komt regelmatig naar voren, maar ook dat was geen leidend motief.
Essentieel was de 'waarom'-vraag: hoe had het zo kunnen lopen? Hij wilde de ontwikkelingen vastleggen, die hij had doorgemaakt. De band met oude kameraden was hecht, vooral die met Piet Maager. Hij voelde zich aan hen verplicht. Eind jaren zeventig heeft hij diverse oud-anarchisten met een fout oorlogsverleden opgezocht en hun verhalen opgetekend. Om te kunnen bepalen of Guliens brieven betrouwbaar en bruikbaar zijn als historische bron, is nader verkennend onderzoek verricht.

IN DE BEWEGING

Wim Gulien werd in 1901 geboren in een Amsterdams arbeidersgezin. 'Ik had al heel vroeg de neiging er op uit te gaan,' schrijft hij. 'Zo'n benauwde woning als in die tijd, daar stikte ik in.' De straatpropagandist Bertus Zuurbier, in 1921 nummer twee op de lijst van de Rapaillepartij, won hem als vijftienjarige voor het anarchisme. 'Dat paste helemaal bij mijn natuur en karakter.'
Rebelse jongeren kwamen op zaterdagmiddag bijeen op de Nieuwmarkt, waar prominenten als Jo de Haas en Anton Constandse het woord voerden. Vooral De Haas maakte indruk. Christelijke sprekers hadden het moeilijk, en ook sociaal-democraten, veelal Joden, werden fel aangevallen. Weinig Joden waren anarchist, aldus Gulien, antisemitische sentimenten waren vrij algemeen.
Rudolf de Jong lokaliseerde deze bijeenkomsten op het Amstelveld, maar dat is onjuist. Ook communist Henk Gortzak beschrijft in zijn memoires uit 1989 de debatten op de Nieuwmarkt. Anarchisten en communisten bestreden elkaar, maar dat hoefde onderlinge contacten niet in de weg te staan. De 'vrije jeugd' ging vaak langs bij de jeugdbond De Zaaier, verhaalt Gulien.
Ze ontmoetten er bekende communisten als de gebroeders Van het Reve en Kees Pronker, maar ze kwamen vooral voor de meisjes. Gortzak bevestigt dat anarchisten gewild waren bij de communistische dames. Gulien, aldus zijn dochter Corrie, ontmoette hier Elisabeth Pronker, dochter van Kees Pronker, ze werd Bets genoemd. In 1928 trouwde hij met haar.

GEEN RANDFIGUUR

Guliens aantekeningen laten weinig twijfel dat hij in de jaren twintig behoorde tot de 'harde kern' van de anarchistische beweging in Amsterdam. Jarenlang colporteerde hij met *De Wapens Neder*, *De Vrije Socialist* en *De Moker*. Tal van bekende gebeurtenissen en personen komen in de brieven aan de orde. De aanslag op het kruithuis aan de Haarlemmerweg in 1918, de 'neem en eet' acties in de Bijenkorf in 1922, opstootjes rond de Dam door Mokeraanhangers, allerlei acties worden in detail beschreven.
Gulien trok veel op met Jo de Haas. Hij beschrijft hoe ze in Drenthe hielpen bij stakingen onder veenarbeiders en rondtrokken met een diavoorstelling tegen het militarisme. Wanneer De Haas problemen verwachtte, nam hij aanhang mee. Een fietstocht van een groepje Amsterdammers naar Groningen, waar hij zou spreken in een kerk, eindigde met een bezoek aan de anarchist IJje Wijkstra. In 1929 zou Wijkstra worden veroordeeld voor de moord op vier veldwachters. Rond 1931 steunde Gulien met Amsterdamse kameraden de grote textielstakingen in Twente onder leiding van Dirk Schilp.

DE PROLETENGROEP

Gulien beschrijft organisaties als het Vrije Jeugd Verbond (VJV), de Jongelieden Geheelonthouders Bond (JGOB) en de Mokergroepen. Hij belicht echter vooral de persoonlijke netwerken en vriendengroepen, die in dit milieu een cruciale rol speelden. Met kameraden als Willem Hofman, Johan Homan, Willem Werker, Trui van Heiningen, Theo de Soet, Cas van de Stolpe, Piet Maager, de gebroeders Mell, en Willem Hillegers, die hij al in 1916 op de Nieuwmarkt had leren kennen, bleef hij nauw verbonden. In *De Vrije Socialist* werd in 1978 een foto afgedrukt van een aantal Moker-anarchisten tijdens een anti-verkiezingsmeeting in 1925. Het origineel ging verloren, maar het IISG heeft een tweede foto van hetzelfde groepje. Afgebeeld zijn onder meer Jacob Knap, redacteur van *De Moker*, Rie Jong, Joop de Roos, Gerard Ras, Theo de Soet, Lena Overste, Wim Gulien en Piet Maager.

De laatste vier behoorden tot de Anarchistengroep Jordaan, ook wel de Proletengroep genaamd. Dit collectief was via enkele leden gelieerd met De Moker, maar opereerde zelfstandig. Drijvende kracht was Dick van Hattem, een straatanarchist volgens Gulien, die vrijwel nooit vergaderde. Ook oude kameraden als Homan, Werker, Van Heiningen, en Ab Mell maakten er deel van uit.
Op een kaartje geeft Gulien aan dat ze dicht bij elkaar in de Jordaan woonden. De muzikant Henri Bonset, in 1923 getrouwd met Zus, zoals Guliens zuster Johanna genoemd werd, behoorde er eveneens toe. De groep van zo'n vijftien personen huurde een zaaltje in de Leliestraat en hield bijeenkomsten in de muziektent op het Frederik Hendrikplantsoen.

SUBCULTUUR

De brieven bieden een unieke inkijk in de sociale structuur van de Amsterdamse anarchistische beweging in de jaren twintig. Juist van niet-georganiseerde anarchisten als Dick Van Hattem en Willem Hillegers, die in de archieven nauwelijks sporen hebben nagelaten, ging volgens Gulien een enorme kracht uit. Aan de hand van het nagelaten drukwerk alleen is het moeilijk dit milieu in beeld te brengen.
Ideologische en politieke grenzen waren in theorie wel afgebakend, maar in de praktijk fluïde. Het was een subcultuur waar mensen elkaar vonden op basis van persoonlijke contacten en waar verschillende invloedssferen elkaar overlapten. Devianten en idealisten van divers pluimage bewogen zich binnen dezelfde maatschappelijke marges, ook al bestreden ze elkaar.

In dit subculturele milieu, dat in zijn samenhang nog onvoldoende is onderzocht, kon in 1921 ook de Rapaillepartij ontstaan, waarin Erich Wichman, vanaf 1924 openlijk fascist, samenwerkte met de anarchist Henk Eikeboom. Ook nadat ze in 1925 hun standpunten uiteen zetten in de brochure *Het fascisme in Nederland (Pro en Contra)*, bleven ze bevriend.

Wichman was een excentrieke kunstenaar, maar hij stond niet alleen. Ook George Oversteegen, de voorman van de Haarlemse Rapaillepartij, en zijn broer Joop, werden in de jaren dertig fascist.

DESILLUSIE

De schaduwkant van het activisme in de jaren twintig was dat het revolutionaire perspectief vervloog. Harde actie vereiste sympathie van de massa, 'en die hadden we niet', schrijft Gulien. Terwijl de SDAP en de CPH bloeiden, raakte het anarchisme gemarginaliseerd. Het geloof dat het vrije socialisme op korte termijn verwezenlijkt zou worden, verkeerde in desillusie.

De Proletengroep Jordaan viel uiteen. Willem Werker en Trui van Heiningen werden communist. Henri Bonset ging bij het Pieter Jelles Troelstra-blaasorkest spelen. Voor Wim Gulien, Piet Maager, en enkele anderen was dit ondenkbaar. De haat tegen de 'gelen', de SDAP, en de 'roden', de CPH, zat te diep. 'We zochten eigenlijk iets nieuws,' schrijft hij. Ze raakten onder de indruk van het felle antikapitalisme en de revolutionaire strijdlust die in fascistische bladen als *De Bezem*, *De Daad*, en door splintergroepen als Zwart Front werden uitgedragen. De anarchisten deelden met de fascisten niet alleen het zwarte overhemd, aldus Gulien, maar ook een diepgewortelde haat tegen de parlementaire democratie, marxisme, liberalisme en kapitalisme. Het was ook een kwestie van karakteraanleg, schrijft hij, een combinatie van onbeheerste dadendrang en de bereidheid geweld te gebruiken. 'Nu zou er toch nog revolutie komen!'

NSB

Ze kozen voor de iets gematigder NSB omdat ze, gezien hun ervaringen als marginalen, aansluiting wilden bij een massabeweging. Gewoonlijk wordt aangenomen dat de NSB weinig steun vond onder arbeiders, maar rond 1933 werd intensief propaganda onder hen gemaakt. Uit Den Haag werd in 1935 gemeld dat arbeiders groepsgewijs lid werden met het doel de NSB naar links te sturen.

De NSB incorporeerde veel socialistische elementen. Gulien beschrijft een vergadering waar hij met vijf anarchisten een toespraak van Mussert over Domela Nieuwenhuis beluisterde. Mussert schilderde hem af als een volksheld, die in opstand kwam tegen uitbuiting en onderdrukking en richtte zich nadrukkelijk tot de anarchisten. De NSB was geen partij, maar een revolutionaire beweging die een geheel nieuw maatschappelijk speelveld zou creëren, een klassen overstijgende integrale volksgemeenschap, op corporatieve grondslag. Niet de staat, maar het volk zou het primaat hebben. Binnen dat volk was voor allerlei stromingen plaats, ook voor Domela-aanhangers. Afschaffen van het grootkapitaal, corporatievorming, medezeggenschap, winstdeling, pensioen met vijfenvijftig jaar. Musserts beloften klonken hen als muziek in de oren. Berichten over de Jodenvervolging en naziterreur in Duitsland en Italië werden weggewuifd als zijnde propaganda en met het argument dat het in Rusland niet beter gesteld was.

Piet Maager werd eind 1933 lid van de NSB. Evenals Gulien was hij geen meeloper binnen de anarchistische beweging. In 1925 was hij tweede secretaris van het IAMV-Amsterdam, in 1926 zat hij tien maanden vast wegens dienstweigeren. Gulien werd in 1934 lid, in 1938 volgde Henri Bonset. In 1941 stapte

deze over van het Troelstra-orkest naar het muziekkorps van de Weerbaarheidsafdeling (WA) van de NSB.

Ook binnen de NSB bleven persoonlijke netwerken van groot belang. Naast Maager hield Gulien contact met oude kameraden als Cas van de Stolpe, Ferry van de Roest, Fenny Drenth, Jan Metz, een van de broers Hooijberg en anderen. Gulien suggereert dat zij binnen de NSB een vriendengroep vormden, die zich voorwaardelijk onderschikte aan de leiding, maar vasthield aan de anarchistische principes. Het vrije socialisme zou nog een paar eeuwen op zich laten wachten, maar het nationaalsocialisme zou uiteindelijk de weg banen voor de anarchistische revolutie. Het klinkt bizar, maar het is niet uitgesloten dat zo werd gedacht. Ook Henk Eikeboom had volgens Gulien eens uitgeroepen: 'Laat Hitler maar winnen, dat is goed voor ons.'

Gulien meldt weinig over zijn jaren bij de NSB. Actief lid was hij niet, maar ongetwijfeld heeft ook hij geüniformeerde massabijeenkomsten bijgewoond. Het verging hem in de jaren dertig niet zo slecht. Hij had een stucadoorsbedrijfje en adverteerde in *Volk en Vaderland*.

Anti-verkiezingsbijeenkomst op het terrein van Kees Boeke in Bilthoven, 1925. Staand, tweede van links Ab Mel, daarnaast Gerard Ras, Jacob Knap, Wim Gulien. Links geknield Piet Maager, zittend derde van links Lena Overste, vijfde van links Rie Jong, daarnaast liggend Joop de Roos. Theo de Soet ligt rechts vooraan. Rechts daarachter ligt Theo Harsman of Wim Verhaage.

OORLOG

Toen de oorlog uitbrak was zijn enthousiasme al danig geluwd. De linkse stroming binnen de NSB was buitenspel gezet. Na de Duitse inval, zo verdedigt hij zich, maakten antisemieten, reactionairen en onderwereldfiguren de dienst uit. Jodenhaat speelde volgens hem aanvankelijk geen grote rol. Dat is onjuist, maar inderdaad zijn er Joden lid geweest van de NSB. Gulien noemt een Joodse jongen met de bijnaam 'Slappie', die colporteerde met het NSB-blad *Volk en Vaderland* op de Nieuwendijk.

Na 1942 was uit de partij stappen geen optie meer, schrijft hij. In het verzet gaan was geen reëel alternatief. De oud-anarchisten weigerden resoluut om voor koningin, vaderland en het herstel van de oude orde de wapens op te nemen. Het was hen lood om oud ijzer. Eind 1942, stond hij naar eigen zeggen voor de keuze, dienst nemen of werken in Rusland.

FRONTARBEIDER

Via de firma Kemmerich werd Gulien in oktober 1942 aangenomen voor herstelwerk achter het oostfront. Er vertrok een ploeg van dertig man, schrijft hij, met vijf ex-communisten en acht oud-anarchisten, waaronder Piet Maager, Cas van de Stolpe, Jan Metz, en ene Heldam. Guliens verslag is aangrijpend. In Polen en Wit-Rusland werd de groep geconfronteerd met de gruwelen van de oorlog en de Jodenvervolging. In Warschau ontdekten ze het getto. 'Wat we daar hebben gezien,' schrijft hij, 'daarvan stortte onze zienswijze van jaren in! Honger! Smerig! Vies! Zonder goede kleding, het was bar!'

Daarna waren wij losgeslagen, schrijft hij. Wit-Rusland was een enorme chaos. De Russen naderden, partizanenfacties vochten met Duitsers en soms met elkaar, anderen collaboreerden. De groep zocht contact met partizanen en Machno-aanhangers, maar het was uiterst gevaarlijk. 'Alles was vijandig om je heen.' De oud-anarchisten rookten en dronken niet, met hun rantsoenen kochten ze extra voedsel en gunsten.

Halverwege 1943 was de chaos zo groot dat ze weg konden komen naar Holland. In Warschau was de getto-opstand uitgebroken. Brutaal improviserend slaagden ze erin vervoer te regelen. Op 21 juli 1943 meldde Gulien zich af bij Van Kemmerich, totaal gedesillusioneerd.

Hij werd ingezet in een garage van de NSKK, een Duits legeronderdeel, maar dook al snel onder. Evenals Maager en Bonset werd hij in mei 1945 gearresteerd. Ze verklaarden ze dat ze verbetering hadden gewild van de 'sociale toestanden.' Een oom van Gulien, P.J.J. Roos, voorzitter van een kleine bond van oorlogsinvaliden, verzamelde getuigenverklaringen. Twee Joodse onderduikers vertelden dat Gulien hen vaak eten bezorgde. Buurtbewoners vertelden dat hij veel wist over de illegaliteit, maar niemand had verraden. De onderwijzers van zijn dochters noemden hem een misleide idealist. Zijn broer Jan, die wel in het verzet was gegaan, schreef prins Bernhard, maar het baatte niet. Hij werd wegens hulp aan de vijand, dienst bij de NSKK en NSB-lidmaatschap veroordeeld tot twintig maanden.

Zwager Bonset kwam redelijk weg. Dat hij chauffeur van Mussert was geweest kwam niet aan het licht. Na een jaar kwam hij vrij. Piet Maager was minder gelukkig. Hij was een fanatieke nationaalsocialist. Als lid van de Landwacht had hij op straat gewapende controles uitgevoerd. Hij was postbode en kwam in juni 1944 bij de Postwacht, gelieerd aan de SS-Postschutz. Hij beweerde nooit geschoten te hebben, maar volgens Gulien klopt dat niet. Tegenover Van der Laan verklaarde hij in 1979 dat Piet na de oorlog aan trauma's leed, omdat hij iemand had gedood. Volgens Gulien was hij lijfwacht van Mussert geweest. Hij kreeg drieënhalf jaar.

TRAGIEK

Uit Guliens brieven rijst het beeld op van verscheurde, tragische levens. Alles scheen achteraf voor niets geweest. De teksten bieden geen doorlopend consistent betoog. Het perspectief wisselt van nuchter beschouwend, tot hevig geëmotioneerd en vol woede. Gulien keek met veel genoegen terug op het activisme in de jaren twintig, maar worstelde met herinneringen aan de oorlog, en de foute keuzes die gemaakt waren. Naast de wens ervaringen vast te leggen, hielp het schrijven om trauma's te verwerken. De teksten bevatten vergissingen, tegenstrijdigheden, sporen van verdichting, en apologetische elementen, maar zijn weergave is authentiek, en in grote lijnen correct en integer. Geredigeerd en op basis van aanvullend onderzoek in een context geplaatst, kan dit egodocument een nuttige bijdrage leveren aan de geschiedschrijving.

Uiteraard blijven er veel vragen over. Gulien meldt bijvoorbeeld niets over het lot van Lena Overste, die ook op de foto uit 1925 staat afgebeeld. Ook Lena maakte deel uit van de Proletengroep Jordaan. Zij was Joods. Op 12 februari 1943 is ze in Dachau omgekomen.

BRONNEN

Dossiers van W. Gulien, H.L. Bonset en P. Maager in het Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondererechtspleging.
IISG, Archief Wim Mager.
Collectie C. Gulien, privébezit.
KNAW, Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940.
Henk Gortzak, *Hoop zonder illusies. Memoires van een communist*, Amsterdam 1985.
Libbe Henstra, *Het teken van het beest: IJje Wijkstra en de geschiedenis van de viervoudige politiemoord, 18 januari 1929*, Amsterdam 2012.
Ron Blom, *Theunis Stelling, Niet voor God en niet voor het vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18*, Soesterberg 2004.

'NAAKT' OP DE NEDERLANDSE TELEVISIE

Cees Bronsveld

Reacties & discussies

To photograph people is to violate them
Susan Sontag

Op 9 oktober 2017, inmiddels ruim een jaar geleden dus, was het vijftig jaar geleden dat Phil Bloom in VPRO's *Hoepla!* naakt op tv verscheen. Vele media besteedden vorig jaar aandacht aan dit jubileum. Zoals het *AD* in een aantal edities, waaronder het *Rotterdams Dagblad.* Op tv kwam onder meer in de talkshow *Pauw* in die tweede week van oktober een Hoepla-foto van Bloom voorbij. En het dagblad *Trouw* wijdde er zelfs *twee* grote stukken aan: een verhaal van redacteur Isabel Baneke onder de kop *Bloot op tv is gewoon, maar toch besmuikter* (*Trouw*, 7.10.2018) met ondermeer interviews met drie *deskundigen*, waaronder 'mediahistoricus' Huub Wijfjes, en een paar dagen later, op die negende oktober dus, een interview met Phil Bloom. 'De laatste keer dat ik wat zeg over Hoepla', zo liet zij daarin weten. Bloom is tegenwoordig vooral kunstenaar te Amsterdam.
Helaas. We moeten er toch nog een keer op terugkomen. Want steevast werd en wordt beweerd dat Phil Bloom de eerste naakte vrouw was op de Nederlandse televisie.
Helaas. Dat is niet zo. KRO en NCRV zonden talloze programma's uit over missie en zending waarin, met enige regelmaat zelfs, vrouwen met op zijn minst een ontbloot bovenlijf te zien waren.

Schaamte

Over 'koloniaal naakt', want daar hebben we het dan over, bestaat een uitgebreide literatuur. In die literatuur wordt onderstreept dat dat koloniale naakt een belangrijke rol speelde bij de ideologische rechtvaardiging van kolonialisme en slavernij. Die naaktheid liet immers de 'wildheid', de 'onbeschaafdheid' van de 'natuurvolkeren' zien. Geen kleren, geen schaamte, geen beschaving…[1] En uiteraard was dan het goede nieuws: de koloniale overheerser bracht die beschaving.
Het hieronder liggende sociaal-evolutionistische, *racistische* denken is intussen in de sociale wetenschappen zo goed als verdwenen. Helemaal verdwenen is het overigens niet. De Duitse etnoloog Hans Peter Duerr had bijvoorbeeld in zijn vijfdelige *Der Mythos von Zivilisationsprozess* op juist op dit punt stevige kritiek op de ook in Nederland invloedrijke socioloog Norbert Elias. Vooral het vierde deel, *Der erotische Leib,* is hier van belang: Duerr liet daarin zien dat schaamte universeel is, zij het dat die schaamte, per cultuur én in de tijd qua vorm en inhoud sterk uiteen kan lopen.[2]
Een mooi voorbeeld in deze geeft ook Richard Sennett in zijn laatste boek. In 1843 werden er in Parijs *pissoirs* geplaatst: 'Up to 1843, men exposed their cocks *without shame* (curs cb) in order to pee in public'.[3]

Het fotograferen van naaktheid in de koloniale context liet ook de macht van het westen zien. In een samenleving waarin naaktheid onacceptabel was, tonen naakte beelden de macht van de kijker over het subject.[4] Voila: *de koloniale blik.*
Die blik impliceerde dat er soms bloesjes uit moesten als er een fotograaf of cineast langs kwam. Daar zijn vele gedocumenteerde voorbeelden van.[5] Moest daarentegen vooral het beschavende succes van missie en zending in beeld worden gebracht, dan moesten soms die bloesjes juist weer aan. Naaktheid was dus vrijwel *altijd* ook 'functioneel'. De werkelijkheid werd, gegeven de machtsverhoudingen, dikwijls gemanipuleerd.
Over dat functionele naakt gesproken. Hoe toevallig is het – en: hoe *racistisch* was het – dat het eerste functionele 'witte bloot' op de Nederlandse televisie, de borsten van Pleuni Touw in een tv-bewerking van Couperus' *De Stille Kracht* in een 'Indische' context, in een koloniale context dus, werd gesitueerd?
Maar ook de vraag hoe racistisch het is om Phil Bloom het eerste naakt op de Nederlandse tv te noemen ligt voor…

Erotisch

Naast 'wildheid versus beschaving' hadden koloniale foto's, evenals de latere tv-beelden, ook die in min of meer antropologische documentaires met daarin 'naakt', vaak ook een, veelal impliciete, seksuele, erotische boodschap. Gloria Wekker wees mij erop dat het Amerikaanse tijdschrift *National Geographic* lange tijd het enige Amerikaanse publiekstijdschrift was dat regelmatig vrouwelijk naakt publiceerde! Zwart vrouwelijk naakt, wel te verstaan. 'A help to masturbation' noemden de antropologen Lutz en Collins dit tijdschrift in hun *Reading National Geographic.* De komiek Richard Pryor noemde het blad 'the black man's *Playboy*'.[6]
Interessant is ook de studie van Raymond Corbey, *Wildheid en beschaving* (1989) waarin hij een verzameling ansichtkaarten met koloniaal naakt presenteerde en analyseerde. Volgens Mieke Bal herhaalde Corbey met die ruime presentatie van zwart naakt anno 1989 de *colonial gaze* overigens weer. Tsja… Wat Corbey's verweer daarbij niet erg hielp was het feit dat hij de afgebeelde vrouwen 'aantrekkelijk' noemde. Van belang is intussen wel de bevinding van Corbey dat ansichtkaarten met zwart naakt destijds gewoon verstuurd konden worden. Wit naakt werd door de post geweigerd.[7]

Na de Tweede Wereldoorlog deed de televisie haar intrede. Ik heb over de destijds uitgezonden missie- en zendingsprogramma's, waar, zoveel is zeker, heel veel, zo je wilt 'neo-koloniaal naakt' te zien was weinig kunnen vinden, ook niet over de antropologische documentaires over bijvoorbeeld Papoea Nieuw-Guinea.
Duidelijk is in ieder geval wel dat ook in de eenentwintigste eeuw zowel hulporganisaties als journalisten bereid te zijn om de werkelijkheid een beetje aan belangen en/of eigen inzichten aan te passen.[8]
Werk aan de winkel dus voor het doorgaans voortreffelijke tv-programma *Andere Tijden!* Over dat koloniale naakt moet een integere aflevering te maken zijn.

Trouw

Het misverstand Phil Bloom blijkt intussen hardnekkig. TV-recensent Hans Beerenkamp beweerde in 2014 in *NRC Handelsblad* ook dat zij de eerste was. Na tussenkomst (!) van *NRC*'s ombudsman Sjoerd de Jong kon ik dit in een ingezonden brief (*NRC Handelsblad* 22.3.2014) rechtzetten.
Vorig jaar sprak ik ook *Trouw* via een ingezonden brief aan op de *feitelijke onjuistheid* in de berichtgeving over '50 jaar Phil Bloom'. Ik ontving daarop een berichtje van de Opinieredactie dat mijn brief geplaatst zou worden. Maar helaas. De brief werd niet geplaatst. Discussie gesloten.
Ik vroeg *Trouw*'s ombudsman Adri Vermaat om opheldering. Na een paar weken 'onderzoek' liet hij mij weten dat *Trouw* in deze zaak 'geen journalistieke fouten had gemaakt'. Door een slechte overdracht tussen twee parttimende redacteuren (!) was mijn brief zoek geraakt. En nee, alsnog plaatsen doen we niet: 'niet actueel meer'…

Het publiceren van *feitelijke onjuistheden* wordt bij *Trouw* niet tot de journalistieke fouten meer gerekend. Het is maar dat je het weet. Ombudsman Vermaat vond dit verweer kennelijk ook wat magertjes en voegde daarom nog een Inhoudelijk Argument toe. Er bestaat aldus Vermaat een groot verschil tussen Phil Bloom en het koloniale naakt van weleer, want: 'Phil Bloom deed op enig moment haar kleren weer aan'.
Een gevalletje 'Witte Onschuld' mij dunkt…[9]

NOTEN

(1) Levine, p. 196 – (2) *Der Mythos von Zivilisationsprozess* is een grondige, voor alles *empirische* kritiek op de, aldus Duerr, sociaaldarwinistische trekken in het denken van Norbert Elias. Deze monumentale studie is in Nederland nagenoeg genegeerd, zeker ook door 'de eliaten' rond de Amsterdamse sociologen Goudsblom en De Swaan. Relevant zijn vooral de paragrafen in het genoemde deel 4 §26, *Sind Brüste auch dort erotisch wo sie uinbedeckt getragen werden* en §27, *Warum sind weibliche Brüste überhaupt erotisch?* Een uitzondering was de recensie van Cyrille Offermans met de veelzeggende titel *De schaamte is universeel* (Offermans 1997). Duerr was vele jaren enig redacteur van het even fraaie als belangrijke anarchistische tijdschrift *Unter dem Pflaster liegt der Strand* waarvan tussen 1974 en 1985 bij Karin Kramer vijftien afleveringen verschenen. Duerr liet mij weten 'leider, leider' niet meer in het politieke anarchisme te geloven – (3) Sennett, p. 23 – (4) Zie bijv. Levine p. 198 – (5) Zie bijv. Maxell, p. 153 en Van Schendel, p. 355 – (6) Lutz en Collins 1993, p. 172 – (7) Zie hierover Corbey 1989, voor de kritiek zie o.a. Bal 1990 – (8) Zelf bekeek ik de soms zéér gekleurde berichtgeving over mensenhandel, zie Bronsveld 2004, pp. 29 ev. – (9) Vgl. Wekker 2016.

LITERATUUR

Bal, Mieke, *Showcase*, in: R. Corbey e.a. (red.), *Natuur en cultuur. Beschouwingen op het raakvlak van antropologie en filosofie*, Baarn (Ambo) 1990, pp. 209 – 216;
Bronsveld, Cees, *Hans Peter Duerr*, in: *Vrij Nederland,* 13.9.1997 (met een nawoord van C. Offermans);
Bronsveld, Cees, *Tussen mythe en misdaad. Jonge vluchtelingen in de prostitutie,* Amsterdam, Edmund Husserl Stichting, 2004;
Corbey, Raymond, *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*, Baarn, Ambo, 1989;
Corbey, Raymond, *Mieke Bal* (ingezonden brief), *De Groene*, 12.7.1995. Zie https://www.groene.nl/auteur/r-corbey
Duerr, H.P.,*Der erotische Leib, Der Mythos von Zivilisationsprozess IV*, Frankfurt a/M, Suhrkamp, 1997;
Levine, Philippa, *State of undress. Nakedness and the colonial imagination*, in: *Victorian Studies,* 50: 2, pp. 189 – 219, 2008;
Lutz, Catherine en Jane L. Collins, *Reading National Georgraphic*, Chicago, Chicago UP, 1993;
Maxwell, Anne, C*olonial photography and exhibitions. Representations of the "native" and the making of European identities*, Londen, Leicester UP, 2000;
Offermans, Cyrille, *De schaamte is universeel* (recensie van Duerr 1997) in: *Vrij Nederland,* 9.8.1997 (zie ook reactie Bronsveld 1997);
Schendel, Willem van, *A politics of nudity. Photographs of the 'Naked Mru" of Bangladesh*, in: *Modern Asian Studies,* 36: 2, pp. 341 – 374, 2002;
Sennett, Richard, *Building and dwelling. Ethics for the city*, Londen, Allen Lane, 2018;
Sontag, Susan, O*n photography*, New York, Farrar, Strauss and Giroux, 1978 (thans verkrijgbaar als *Penguin Classic*);
Wekker, Gloria, *Witte Onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras,* Amsterdam, Amsterdam UP, 20116.

P.A. PIJNAPPEL (1875-1935)

Igor Cornelissen

Bijvangst

De eerste keer dat ik op de naam Pibo Antonius Pijnappel stuitte was, lang geleden, in het boek dat Willem van Ravesteyn schreef over *De wording van het communisme in Nederland.* Van Ravesteyn herinnerde aan een lang, doorwrocht artikel dat Pijnappel had geschreven in *De Nieuwe Tijd* over de verkiezingen van 1905 waarbij het tussen links en rechts ging. Die verkiezingen gingen onder het districtenstelsel met een felheid die, schreef Van Ravesteyn, men zich onder de evenredige vertegenwoordiging nauwelijks meer kon voorstellen. Pijnappel, 'een Amsterdamse patricierszoon die later meer weinig van zich heeft laten horen' , was ver terug gegaan in de geschiedenis van de politieke en parlementaire verhoudingen. Hij was een van de vele rekruten van importantie die de sociaaldemocratie in haar jeugd had gewonnen.

In de tijd dat de artikelen verschenen was er al lof geweest voor Pijnappels studie. *Het Volk* noemde het een politieke karakterstudie van Abraham Kuyper van de beste soort, die getuigde van een grote kennis van de schrijver met de Nederlandse politieke toestanden. Veel meer over die begaafde patricierszoon kwam ik niet aan de weet totdat ik besloot een onderzoek te doen naar enkele bekende, maar vooral onbekende goudvinken van de linkse beweging. Vermogende vrouwen en mannen uit de bezittende klasse die de beweging geldelijk hadden gesteund met forse sommen. Wat dreef hen? Ik begon met tien namen maar kwam al snel tot de ontdekking dat ik met die opzet gezien de mij nog resterende jaren, de eindstreep niet zou halen. De kunstcritica Mathilde Visser bleef over. Over haar was betrekkelijk veel archiefmateriaal. Ik kon nog met mensen spreken die haar hadden gekend.

Een van de laatste die afviel was Pibo Antonius (Toon voor intimi). Het zou zonde zijn hem als Bijvangst niet te memoreren al was het alleen maar om het feit dat hij zijn enorme bibliotheek van zeventigduizend vooral zeldzame boeken en brochures en honderden brieven naliet aan de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, waar ze wordt bewaard in de afdeling Bijzondere Collecties. De verzameling behelst voornamelijk titels over humaniora (geesteswetenschappen) en wordt nog met enige regelmaat geraadpleegd.

Leidseplein

In zijn latere jaren is Pijnappel wel eens geschetst als een kluizenaar, een man die zich van de wereld afzonderde. Daar was in zijn jongere jaren in ieder geval geen sprake van. Toen hij rechten studeerde en redactielid was van *Propria Cures* was hij nogal eens op het Leidseplein te vinden waar hij met zijn uitroep 'Gebraaie hazen. Ring kotjee' de boel op stelten zette. Wat Ring kotjee beduidde, heb ik niet kunnen achterhalen. Ik vind het schitterend, uitdagend klinken.

Pijnappel stamde uit een vermogende, remonstrantse, liberale familie die in het kolossale pand Herengracht 164 woonde. Vader Menno Johannes was vele jaren lid van de Tweede Kamer en de Amsterdamse gemeenteraad. De Pijnappels, een geslacht dat terugging tot de vijftiende eeuw, waren vermaagschapt aan tal van andere invloedrijke Amsterdamse families. Een zuster van Pibo trouwde met een Boissevain.

Warmoesstraat

Behalve op het Leidseplein was de student ook te vinden bij vergaderingen waar voor het socialisme propaganda werd gemaakt. Dat leidde in 1896 tot een geruchtmakend in-

cident dat zelfs de Nederlandse kranten in Nederlands Indië haalde. In de Warmoesstraat waren Pibo en zijn twee jaar oude broer Jan Hendik, een tweede luitenant der huzaren, slaags geraakt met een inspecteur van politie. De broers wilden het variétéhuis de Volkshallen binnen gaan, een gelegenheid waar ondeugende voorstellingen werden gegeven, maar de toegang was hen geweigerd door de zaalwachter. Toen de broers bleven aandringen had de patrouillerende diender hen gemaand door te lopen. Pibo had hem uitgescholden voor plebejer waarna een handgemeen was gevolgd. De politieinspecteur was bloedend naar een ziekenhuis vervoerd en had twee weken geen dienst kunnen doen. Jan Hendrik werd veroordeeld tot twee maanden en Pibo Antonius tot 45 dagen cel. Een vonnis waarover in brede kringen gesproken zal zijn.

Zaak Hogerhuis

Het belette P.A. niet om vermeend onrecht elders aan de kaak te stellen. Hij was een van de eersten die op onderzoek uitging naar wat in de literatuur bekend werd als de Zaak Hogerhuis. Drie Friese landarbeiders, vrije socialisten, werden ondanks zwak bewijs tot zware straffen veroordeeld wegens inbraak. De term klassenjustitie viel veelvuldig. Troelstra en Domela Nieuwenhuis namen het voor de broers op en Pibo reisde driemaal af naar Friesland waar hij veertig getuigen hoorde. Zijn bevindingen werden afgedrukt in het *Handelsblad* en door Scheltema en Holkema uitgegeven als brochure. Prijs 25 cent. De zaak Hogerhuis bleef nog jaren nasudderen. Het treurige was dat het de parlementaire (Troelstra) en vrije socialisten (Domela) nog verder uit elkaar dreef. Men verweet elkaar propaganda te maken voor eigen glorie. Een tweede keer dat Pijnappel zijn geestverwant Troelstra te hulp schoot was in 1909, toen Abraham Kuyper (de man van de Worgwetten) onder vuur kwam te liggen omdat hij sommige zakenlieden wat al te vrijmoedig had voorgedragen voor een Koninklijke onderscheiding. Ze zouden dat te danken hebben aan schenkingen voor de partijkas van de ARP. Het onderzoek dat Pijnappel naar de zaak deed, leidde de historicus Jan de Bruijn, kenner van de protestantse politieke wereld, tot de conclusie dat Pijnappel 'zeer goed geïnformeerd' was.

Bibliotheek

Pijnappel maakte nog deel uit van een commissie die voor de SDAP het beginselprogramma van 1912 opstelde dat gold als marxistisch. In 1914 bedankte hij voor de partij, waarschijnlijk omdat hij het niet eens was met het standpunt inzake de mobilisatie. Hij verdween uit het politieke veld en trok zich terug op het landgoed De Hoorneboeg in Hilversum dat hij in 1905 voor drieënveertigduizend gulden had kunnen kopen. Daar ging hij wonen met zijn eveneens ongetrouwde zuster Elisabeth Antonia. Bovendien had Pibo als hulp een bibliothecaresse, mej. Chavannes, ingehuurd die zijn steeds uitbreidende bibliotheek catalogiseerde.
Het vertrek naar het Gooi, destijds nog landelijk en rustig, zal veroorzaakt zijn door zijn zwaar astmatische aanleg maar niet minder door de erfenis die hem in 1906 na het overlijden van zijn vader ten deel viel. De vier kinderen erfden zeven miljoen gulden. Er bleef genoeg over om onbekommerd te kunnen leven op het ruim dertien hectare grote landgoed waarop twee herenhuizen stonden, een koetshuis, een moestuin, houtbossen, een boomgaard en broeikassen. Luxe was er niet, wel een koppel honden die tot stilte moest worden gemaand als er bezoek kwam. Een van de gasten was Herman Gorter met wie Pibo tijdens zijn studie in een dispuut had gezeten.

Landgoed

Afzijdig van het volk en hun noden hielden broer en zuster zich niet. Ze spanden zich in voor de Belgische vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog naar Nederland uitweken. In een van hun huizen herbergden ze vierentwintig Vlamingen. Jaarlijks werden ook Leidse fabrieksmeisjes uitgenodigd om

er te komen logeren. De meesten waren nog nooit op het platteland geweest. Het schijnt dat Pibo goed met ze kon opschieten.
Pibo Antonius Pijnappel overleed in 1935. Er verschenen kleine advertenties in het *Handelsblad* en *de Gooi- en Eemlander*. In de laatste krant ook een advertentie van het personeel van de Hoorneboeg, die hun heer met warmte herdachten.
Veel is er verder niet bekend over zijn leven. Hij maakt de indruk van een tevreden mens op zijn landgoed tussen zijn boeken en brochures. Waren er andere hartstochten? Niet of wel beantwoordde liefdes? Verborgen affaires? Zijn biograaf (?) zal het niet makkelijk krijgen.
Zijn zuster vermaakte het landgoed 'in de geest van haar broer' aan de Remonstrantse Gemeenschap in Nederland. Ze stierf in 1971, bijna honderd jaar.
De andere zuster, Maria Boissevain-Pijnappel, roerde zich ook op het maatschappelijk vlak. Ze was voorzitster van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht. Socialiste was ze niet.
Broer Jan Hendrik werd nogal onzichtbaar. Een carrière in het leger zat er niet in. Door zijn handgemeen in de Warmoesstraat?
Hij trouwde in 1903 met de Roemeense Ellena Farnuta, een gescheiden vrouw geboren in Boekarest. De broers waren in ieder geval goed met elkaar want Pibo was getuige. Ellena had toen al een dochter. Jan Hendrik vertrok in 1914 naar Marokko. Waarom en in welke functie is mij onbekend. Zijn vrouw overleed in 1920. Vijftien jaar later vermeldde *De Telegraaf* dat zij aan het Stedelijk Museum in Amsterdam een collectie schilderijen in bruikleen had afgestaan.

Jan Hendrik Pijnappel mag dan de avontuurlijkste van de vier kinderen zijn geweest, zolang er nog gelezen én gestudeerd wordt, zullen onderzoekers Pibo Antonius, de patriciërszoon die weinig meer van zich liet horen, eeuwig dankbaar blijven.

P.A. Pijnappel op zijn landgoed.

LIBERTAIR PROJECT: NAAR EEN VRIJE EN EGALITAIRE SAMENLEVING

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

De Franse Anarchistische federatie (FA) is de uitgever van het anarchistische maandblad *Le Monde libertaire*. Enkele jaren terug is de FA overgegaan tot jaarlijkse benoeming van een redactie van het tijdschrift. De nieuwe redactie is nu aangetreden met het verschijnen van het septembernummer (nr. 1798). Ongewijzigd is het project van de hele anarchistische 'onderneming': streven naar een vrije en egalitaire samenleving. Daarvoor is nodig het analyseren van de huidige samenleving en het projecteren van de gewenste vormen van handelen. Dit alles aangevuld met acties van verzet en propaganda, voeg ik toe, want dat spreekt zonder meer uit de inhoud van het onderhavige nummer van *Le Monde libertaire*. Theorie en praktijk moeten elkaar wederzijds bevruchten en aanvullen in de te voeren sociale strijd. Speerpunt in dit alles is de ecologie. Het nummer straalt de opdracht uit.

Mei '68

Er is nog een lange weg te gaan, wil de sociale strijd zicht geven op de realisatie van het bovengenoemde project. Bijna was daarvoor in mei-juni 1968 een sociale doorbraak geforceerd. Enkele miljoenen mensen waren op de been en in staking. De tegenkrachten bleken sterker. Het feest ging niet door. Men komt het uitgebreid beschreven, in korte bijdragen, tegen in de omvangrijke bundel *68 Une histoire collective (1962-1981)*, (Parijs, 2008, 2018), onder redactie van de historici Philippe Artières en Michelle Zancarini-Fournel. Het is de enige tekst waar ik over dit onderwerp naar verwijs. Het zou, wil men volledig zijn, een lijst van 151 boeken kunnen worden. In ieder geval bewijst Mei '68 dat een opstand van miljoenen mensen geen utopie is.

Utopie en utopisten

Utopieën hebben vaak de vorm van een blauwdruk voor een nieuwe maatschappij. De aanbeveling daarbij is: werk die blauwdruk uit en je creëert een harmonieuze wereld. Bestudeert men de utopist en zijn utopie in de context van zijn tijd, dan blijkt de utopie echter vooral een product van kritiek op de bestaande maatschappij. Ze is dan ineens niet meer iets van de toekomst, maar juist actualiteit gerelateerd, te weten een aanklacht tegen de bestaande maatschappij en tegelijk een aanzet tot sociale verandering. Het is in dit stramien dat de Franse filosoof Thierry Paquot zijn boek getiteld *Utopies et utopistes* (Parijs, 2007, 2018) heeft geschreven, waarbij hij een aantal bekende utopisten en hun utopieën behandelt.
Een utopie verwijst naar een als ideaal gedachte vorm, waaraan als consequentie allerlei karakteristieken kleven, zoals fictie en denkbeeldige situaties die alleen bestaan in het hoofd van de bedenker. Dit brengt ons bij de utopist die mensen aanbeveelt anders te gaan samenleven dan zoals zij in de actualiteit doen. Ontkoppel je die fictie om die te verbannen naar het rijk van de fantasie, dan is het mogelijk oog te krijgen voor de kritische functie van utopieën.
Het bestuderen van utopieën – zo wordt ook bij Paquot duidelijk – heeft tot doel de politieke en pedagogische projecten van uitzinnigheid te ontdoen en ze vervolgens alle experimentele kracht, hun kritische visie, hun anticiperende dimensie terug te geven. Overigens hoeft van Paquot niet de term utopie gebruikt te worden als men zich bezighoudt met 'transitie', 'ontgroeien' (décroissance), 'harmonieus samenleven'. Hij zit dan naar mijn idee in de sfeer van de Amerikaanse libertaire maatschappijcriticus Paul Goodman (1911-1972). Die deed regelmatig deelvoorstellen om maatschappijverandering te bewerkstelligen. Daarbij hield hij zich vooral met alledaagse zaken bezig als onderwijs, stadsvernieuwing, schoon oppervlaktewater, schone lucht. Hoewel hij zichzelf meer als pragmaticus zag, werd hij soms op zijn voorstellen tot maatschappijverandering geconfronteerd met een reactie als: 'Dat is utopisch'. Wanneer dat oordeel valt, zo verklaarde hij eens, wil dat zeggen: 'They don't want to do it!'.

Verzet

Moet je nochtans niet constateren dat de anarchistische beweging is vastgelopen als het gaat om de realisering van het project van de vrije en egalitaire samenleving? Het is immers een project waar klassieke anarchisten al aan werkten, zeg vanaf 1850? Maar zie je niet tevens telkens weer een opleving schitteren, aangepast aan de actuele situatie? Het is vanuit die beide invalshoeken bekeken, dat het Franse anarchistische tijdschrift *Réfractions* (nr. 40, voorjaar 2018) het thema 'Anarchisme als manieren van verzet' heeft uitgewerkt. Het is namelijk een vals argument het project te verlaten omdat het nog nimmer tot een succes heeft geleid. Succes is een neoliberaal concept (door de elementen competitie en concurrentie) en daar houden we ons niet mee bezig. Wat maakt volgens een van de auteurs in dit nummer, Tomás Ibánez, het onveranderlijke voetstuk van het anarchisme uit?
Dat is de radicale verwerping van overheersing en onderdrukking. Dit houdt ook in de strijd tegen economische uitbuiting zowel als de strijd om de materialisatie van het vereiste van vrijheid in gelijkheid. Het anarchisme maakt verder zelforganisatie tot een van zijn vaste bestanddelen en kent een aanhoudend verzet tegen het bestaande (actuele) systeem. Het gaat erom, aldus Ibanez, het virus van de revolte, de kritiek, de bestrijding van macht veilig te stellen (tegen *post-moderniseren*). Het libertaire besmettingsmodel (virus!) is dat van de propaganda door het voorbeeld, door de gedeelde praktijken. Waar was het bestaande systeem altijd al te treffen? In zijn infrastructuur. Dat is met de 'overheersing van de informatie' niet anders. Sommige anarchisten ontwikkelen zich dan ook als *hacker* om het digitale overheersingssysteem te verstoren, te saboteren, het gebruik te ontregelen. En het is duidelijk dat *Le Sabotage* van Emile Pouget uit 1911 geschreven werd in een andere actuele context dan de onze, maar maakt dat *sabotage* als activiteit anders…? Dit is een vorm van verzet. Daarna wordt het veelvormige verzet van het anarchisme uitgewerkt.

Politieke grammatica

De Italiaanse libertaire politiek filosoof en docent aan de universiteit van Palermo, Salvo Vaccaro, loopt al decennia mee in de anarchistische beweging. Hij weet waarover hij schrijft. Maar zijn boek *Critique de la grammaire politique. De l'anarchisme…encore* (Lyon, 2017) komt niet van de grond. Zijn bedoeling is duidelijk, maar de uitleg laat zeer te wensen over. De tekst wil aannemelijk maken dat ons denken wordt gestructureerd door een grammatica. Daarmee worden we in een bepaalde richting geduwd. Ook hebben woorden binnen die grammatica hun voorgegeven, opgelegde omschrijvingen, zoals gezag, recht, vertegenwoordiging, staat… Vaccaro bespreekt dan nog enkele kwesties. Die laat ik hier schieten.
Aan het slot van zijn boek wijst hij nog op het onderwijs. Dit noemt hij dusdanig 'repressief instructief', dat de school als een disciplinair apparaat van de staat begrepen moet worden. Het komt een beetje als een duveltje uit een doosje en wel op een manier, dat het erop lijkt alsof hij met een vondst komt aanzetten. Wat hij schrijft is op de kop af honderd jaar

geleden in een tekst van de Frans-Zwitserse libertaire docent en pedagoog Henri Roorda op soortgelijke wijze terug te vinden… Even het geheugen opfrissen.

De pedagoog houdt niet van kinderen

In die tijd, 1917, schreef Henri Roorda zijn onlangs heruitgegeven *Le pédagogue n'aime pas des enfants* (Lausanne, 2017). Het betreft een fraai uitgevoerde bundel met een facsimile uitgave van de Franstalige tekst. Die is voorzien van een voorwoord van de oudgediende libertaire auteur en onderzoekster, Marianne Enckell, die zich al jaar en dag inzet voor het CIRA, het Centre International de Recherches sur l'Anarchisme. Het nawoord is van de Zwitserse literatuurdocent Doris Jakubec. Eveneens zijn opgenomen twee korte teksten als eerbetoon aan Henri Roorda, geschreven door twee oud-leerlingen van hem. De uitgave is voorzien van foto's en ander beeldmateriaal.
De inhoud van het onderwijs in ons huidige tijdperk moet, naast aan andere vereisten, voldoen aan wat 'maatschappelijke relevantie' wordt genoemd. Zonder veel omwegen is te zeggen, dat die relevantie vooral door de behoeften van het (multinationale) bedrijfsleven worden bepaald. Al een eeuw geleden schreef Henri Roorda over de bedoelde relevantie in termen van de 'Behoeften van de Moderne Maatschappij'. Daaraan moeten mensen worden aangepast en daarmee dient al in een vroeg stadium, dus op school, te worden begonnen. De bedoelde behoeften hangen ten nauwste samen met *onderdanigheid*.

Het is al zo ver, lezen we bij Roorda, dat men zich beklaagt over jonge moeders. Zij weten niet methodisch van hun kinderen te houden. Hij oppert dan: gaat men niet weldra verplichte cursussen voor moeders organiseren om hen duidelijk te maken hoe men kleine kinderen voorbereidt om onderdanige scholieren te zijn? Wij weten dat in ons tijdperk de overheid die verantwoordelijkheid van ouders heeft overgenomen door *verplicht* onderwijs voor kleintjes in te richten, waarin zij met 'taakjes' in een gareel worden geperst.

Met deze en andere invullingen van de 'Behoeften van de Moderne Maatschappij' wordt geheel voorbijgegaan waaraan men volgens Roorda heeft te denken: de eeuwig gevoelde behoefte door elk jong kind om aan de waterkant te spelen, in het open veld of waar dan ook met vriendjes rond te darren. In plaats daarvan moeten ze stil zitten in de schoolbanken, waarbij de veroordeelden, zoals Roorda ze noemt, vaak hun hoofd naar het raam draaien. Dat brengt de pedagoog in verlegenheid van wie het essentiële werk is… hoofdarbeid!
Die hoofdarbeid bestaat, zo wordt gepretendeerd, uit *cultiveren*. Dat werkwoord verwijst naar het zodanig bewerken van grond dat die vruchtbaar wordt. Helaas!, slaakt Roorda, de school maakt de geesten die ze bewerkt niet vruchtbaar. Men zegt ook graag dat de school het kind leert leren, dat wil zeggen het in staat stellen zelf te studeren. Het idee is uitstekend, maar er komt niets van terecht. Roorda geeft met tal van voorbeelden aan waarom dat niet lukt en hoe het anders zou moeten.
Deze kritiek is nog niet effectief doorgedrongen, lijkt het. En omdat anarchisten zich, net als Henri Roorda, druk maken over *libertair* onderwijs zal de realisatie van het project nog wel even op zich laten wachten!

De genoemde titels zijn uitgebreid besproken op het blog van *de AS*: https://libertaireorde.wordpress.com

PUBLICATIES TWEEDE WERELDOORLOG

Van drie recent verschenen boeken heb ik dankbaar gebruik gemaakt voor mijn bijdragen aan dit nummer van *de AS*. De meest belangwekkende uitgave is die over Joop Westerweel en de Palestinapioniers. Voor het eerst is het hele verhaal van de Westerweelgroep in kaart gebracht, hetgeen mede mogelijk was doordat na de oorlog veel getuigenissen en feiten zijn vastgelegd. Het vele bronnenmateriaal geeft een compleet en feitelijk beeld van dit bijzondere relaas waarin Joden en niet-Joden samenwerkten tegen de Duitse bezetter om deportatie van Joden naar de vernietigingskampen te voorkomen. De vele persoonlijke verhalen van de betrokkenen komen goed tot hun recht waardoor het goedgeschreven boek verder aan kracht wint.
Vlot geschreven en lekker leesbaar is het boek over Trien de Haan (1891-1986), die een vooraanstaande positie in de Revolutionair Socialistische Partij van Sneevliet speelde. Haar levensverhaal van arbeidersvrouw tot politiek activiste is bijzonder, omdat vrouwen zelden in die mate actief waren in de socialistische beweging. De auteur, een nazaat van de hoofdfiguur, schetst een fraaie reconstructie van haar leven en de context van de tijd waarbinnen zij actief was. Vooral het deel over de Tweede Wereldoorlog is indrukwekkend vanwege de gedetailleerdheid, bijvoorbeeld omtrent haar verblijf in het kamp Ravensbrück. Een minpunt zijn de regelmatig terugkerende suggesties die in verband met De Haan worden gebracht, maar die niet gestaafd kunnen worden met feiten. Jammer is ook dat de paginaverwijzingen in het register niet kloppen.
Indrukwekkend is het boek over het communistisch verzet in Friesland van Chris Beuker zeker. Er is ontzettend veel onderzoek verricht wat heeft geresulteerd in zeer gedetailleerde beschrijvingen. En dat is tevens het probleem; het boek is niet in balans. Waar Beuker bijvoorbeeld het anarchisme en de Friese anarchisten behandelt, doet hij dit fragmentarisch en niet afdoende. Een goede redacteur had met het manuscript aan de slag gemoeten om er een evenwichtig boek van te maken, het kaf van het koren te scheiden en te schiften in het aangedragen materiaal. Daarmee had deze uitgave beslist aan kracht gewonnen. Het neemt niet weg dat de auteur wel een stuk arbeidersverzet in kaart heeft gebracht dat voorheen onbeschreven was. (AH)

Hans Schippers, De Westerweelgroep en de Palestinapioniers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog, Uitgeverij Verloren ISBN 9789087044978; € 25,00.

Bart Lankester, Kom vrouwen, aangepakt! De revolutie van socialiste Trien de Haan, Uitgeverij Prometheus, ISBN 9789035143814, € 24,99.

Chris Beuker, Communistisch verzet in Friesland 1925-1945, Uitgeverij Bornmeer Noordboek, ISBN 9789056154066, €29,50.

ANTIFASCISTEN ZONDER VADERLAND

Toen Benito Mussolini op 25 juli 1943 werd gearresteerd door de Italiaanse regering, verwachtten vele politieke gevangenen na de val van de dictator eindelijk bevrijd te worden uit de fascistische interneringskampen. Zij wilden weer deelnemen aan de strijd voor een betere, vrijere samenleving. Maar hoewel de Duce ten val was gebracht, bleef de macht voorlopig nog in handen van de oude garde – de monarchie en het leger. Het fascisme was dus nog niet verslagen. Bijna alle politieke gevangenen werden vrijgelaten, maar de regering van de monarchist Pietro Badoglio wilde de anarchisten niet vrij laten en zij bleven – samen met de buitenlanders (veelal Albanezen, Grieken, Spanjaarden en Joegoslaven) – achter in de kampen.
Er ontstond een onduidelijke politieke situatie. De oorlog tegen de geallieerden – die op

3 september een offensief op Sicilië waren begonnen – duurde nog steeds voort. Tegen antifascistische stakers en demonstranten – die de val van de dictator wilden vieren en een einde van de oorlog eisten – werd door de regering Badoglio keihard opgetreden. Er vielen doden en gewonden bij onlusten in verschillende steden. De omstreden anti-joodse rassenwetten bleven ook nog gewoon van kracht. Italië stevende af op een burgeroorlog, die mogelijk op een revolutie had kunnen uitlopen. Nadat op 8 september de Italiaanse regering capituleerde, bezetten Duitse troepen het noorden van het land. De Italiaanse troepen werden aangevallen en krijgsgevangen gemaakt door de Duitsers. Hierbij geholpen door de republikeinse fascisten (repubblichini) van de Repubblica Sociale Italiana, nominaal aangevoerd door de inmiddels zwaar zieke Mussolini – die op 12 september was bevrijd door een Duits commando onder leiding van Otto Skorzeny. Maar in feite was Mussolini een marionet van Hitler geworden. De partizanenstrijd nam een aanvang. Hierin hebben anarchisten overigens een niet onbelangrijke rol gespeeld.[1]

Aanvankelijk waren de anarchistische politieke gevangenen meestal geïnterneerd op het eiland Ventotene, later werden ze overgebracht naar het Toscaanse vasteland in Renicci di Anghiari (Arezzo). De geschiedenis van deze kampen is in de geschiedschrijving van het Italiaanse fascisme enigszins onderbelicht gebleven. Zozeer zelfs dat Silvio Berlusconi in een interview met een Italiaanse krant met een uitgestreken gezicht kon beweren dat Mussolini 'nooit iemand had vermoord' en zijn tegenstanders 'alleen maar met vakantie stuurde'.[2] Alleen al in Renicci di Anghiari kwamen 159 tegenstanders van het fascisme om het leven.[3]

Bij de Italiaanse anarchistische uitgeverij Elèuthera (vrijheid in het Grieks) uit Milaan verscheen onlangs *Antifascisti senza patria* (Antifascisten zonder vaderland) van de journalist en schrijver Paolo Pasi (Milaan, 1963) om in deze lacune te voorzien. Paolo Pasi schreef eerder *Ho ucciso un principio* (Ik heb een principe gedood) over de aanslag van de anarchist Gaetano Bresci op koning Umberto I op 29 juli 1900 in Monza.[4] Bresci stierf overigens in 1901 op het eiland Santo Stefano, vlakbij Ventotene waar de anarchisten gevangen zaten. Het is onduidelijk of hij werd vermoord of zelfmoord pleegde.

Op een romaneske manier wordt de geschiedenis van een aantal Italiaanse anarchisten beschreven: het verzet tegen het fascisme in Italië; de gewapende strijd tegen Franco in de Spaanse burgeroorlog aan de zijde van de CNT/FAI; het verraad van de stalinisten in mei 1937 in Barcelona en de laffe moord op de Italiaanse anarchisten Camillo Berneri en Francesco Barbieri;[5] de internering onder erbarmelijke omstandigheden in de Franse interneringskampen na de val van de Spaanse republiek; en natuurlijk de talloze ontberingen in de interneringskampen in Italië onder het bewind van Mussolini, maar ook nog tijdens het bewind van Badoglio; en tenslotte het verzet tegen de Duitse bezetters en hun Italiaanse handlangers van de republiek van Salò na de ontsnapping uit de kampen in september 1943.

Een erg interessant boekje over een weinig bekend hoofdstuk uit de Italiaanse geschiedenis. Geïllustreerd met tekeningen van Fabio Santin. (PZ)

Paolo Pasi, Antifascisti senza patria, Elèuthera, Milaan 2018, ISBN 9788833020204

NOTEN

(1) Zie hiervoor: Gaetano Manfredonia e.a. *La resistenza sconosciuta. Gli anarchi e la lotta contro il fascismo.* Zero in condotta, Milaan 1995. – (2) 'Mussolini non ha mai ammazzato nessuno, Mussolini mandava la gente a fare vacanza al confino', *La voce di Rimini*, 11 augustus 2003. – (3) https://fr.wikipedia.org/wiki/Camp_de_concentration_de_Renicci_di_Anghiari – (4) Paolo Pasi, *Ho ucciso un principio. Vita e morte di Gaetano Bresci, l'anarchico che sparò al re*, con illustrazioni di Fabio Santin, Elèuthera, Milaan 2014. Eerder verscheen over de lotgevallen van de geïnterneerde anarchisten: Giorgo Sacchetti, *Renicci 1943. Internati anarchici: storie di vita dal Campo 97*. Aracne, Rome 2013. En onlangs verscheen een stripboek van Paola Brolati met tekeningen van Fabio Santin, *Campo 97 : anarchici e Slavi internati a Renicci nel 1943*. CLEUP, Padua 2018. – (5) Vgl. Giovanni Stiffoni, *Camillo Berneri (1897-1937): Mythes, racines et réalités d'un intellectuel anarchiste*. Editions universitaires européennes EUE, 2016. Giovanni Stiffoni is overigens iets voorzichtiger in zijn conclusie dan Paolo Pasi: 'Il est évident que les communistes avaient plusieurs raisons pour éliminer l'intellectuel italien et, pour le moment, cette hypothèse me paraît la plus crédible mais, en même temps, aucune preuve n'a démontré de façon irréfutable quels sont les auteurs de l'assassinat de Berneri' (p. 500).

MURRAY BOOKCHIN: SOCIALE ECOLOGIE EN POLITIEK

Lange tijd heeft Murray Bookchin enigszins op de achtergrond gezeten van de linkse politieke denkers. Hij had daar zijn eigen niche waar hij een maatschappijmodel had ontworpen met als bouwstenen de – volgens hem – bruikbare onderdelen van eerdere anarchistische en marxistische analyses die hij omgesmeed had tot een nieuw geheel. Maar nu is hij ineens weer alomtegenwoordig. Dat heeft vooral te maken met het feit dat de Koerdische gevangen leider Öcalan hem heeft herontdekt en de revolutionaire beweging in Noord Syrië/Rojava zijn theorieën gebruikt voor de praktische politieke invulling van hun gebied. Een goed moment dus voor het verschijnen van een bundel van zijn teksten.

Sociale Ecologie en Politiek, de nieuwe bundel teksten die uitgegeven is door Kelderuitgeverij in Utrecht, geeft een goed overzicht van het denken van Bookchin en de ontwikkeling in dat denken. Naast twee inleidende teksten over het denken van Bookchin, is het boek van 219 pagina's verder gevuld met acht losse artikelen van de auteur zelf.

De acht artikelen geven een breed overzicht van de ideeën van Bookchin en vooral de oudere zijn indrukwekkend omdat onze theoreticus pionierswerk heeft verricht op het gebied van het integreren van milieu en ecologie in het denken over politieke en economische systemen. Een tweede rode draad in zijn werk is het consequent redeneren over de noodzaak van een radicale, zelfs revolutionaire omwenteling. Hij weet, en dat met veel historische kennis, overtuigend neer te zetten waarom dat de enige optie is, en krijgt postuum misschien wel meer gelijk dan hij zelf zou wensen. Hij was zijn tijd ver vooruit met zijn teksten uit begin jaren zestig over ecologische landbouw, en 'ecologie en revolutionair denken'. Tegenwoordig heeft iedereen het over de begrippen die hij daarin introduceerde, en helaas een stuk minder systematisch dan toen.

Bookchin redeneert vaak op een abstract niveau, en heeft veel '-ismen' nodig om uit te leggen wat zijn alternatief zou zijn. Dat levert vaak tamelijk stugge teksten op. Toch weet hij ook – en daar was hij een van de weinigen in – een structureel verband te leggen tussen schaal en hiërarchie en zijn ecologische ideeen. En daarbij is hij bepaald ondogmatisch. Op een beheerste wijze schoffelt hij bepaalde andere denkers over schaal (Schumacher) of overbevolking van tafel. Vooral hoofdstuk 3 over Ecologie en Revolutionair Denken uit 1977 is een plezier om te lezen. Het is Bookchin op zijn sterkst, en verklaart waarom hij geldt als een van de weinigen en misschien wel de enige denker die de aloude linkse/anarchistische theorieën een moderne draai heeft weten te geven.

Medesamensteller van het boek Marius de Geus levert ook een handig hoofdstuk af waarin in grote lijnen het werk van Bookchin wordt geschetst. Maar Bookchin werd pas weer actueel toen de Koerden hem als denker gingen adopteren. Hoe dat in de steel stak, vertelt Roger Jacobs in een speciaal hoofdstuk over 'Bookchins revival in Turks en Syrisch Koerdistan'.

Anarcho-primitivisme

Zoals bekend is Bookchin in zijn nadagen afkerig geworden van het anarchisme. Daar wordt in de biografische schets van De Geus niet verder op ingegaan. Dat is jammer want de *setting* van zijn ommezwaai, verklaart toch veel van de latere inhoud. Hij is zijn

maatschappijbeeld gaan omschrijven in nieuw bedachte termen van 'confederalisme', 'libertair municipalisme' en 'communalisme' mede om zich af te zetten tegen bestaande politieke stromingen en met name tegen het anarchisme. Dat was mede een reactie op het feit dat bepaalde luidruchtige 'individualistische' anarchisten in de VS het op hem gemunt hadden omdat ze hem te dogmatisch vonden en zijn protechnologische standpunt afwezen. Mensen als Bob Black en de jochies achter het tijdschrift *Anarchy A Journal of Desire Armed* haalden hem niet alleen het bloed onder de nagels vandaan, maar kwamen ook bijeenkomsten verstoren over radicale ecologie in Bookchins Institute for Social Ecology in Vermont. Het was de tijd van het (in de VS) opkomen van het anarcho-primitivisme, dat ook in Nederland door o.a. Freek Kallenberg in het tijdschrift *Ravage* enthousiast onthaald werd, met inbegrip van het schoppen naar de oude man die er terecht niets van wilde weten. Met het gevaar die hele 'discussie' nog eens over te doen, heeft Thom Holterman op zijn website https://libertaireorde.wordpress.com/2018/03/18/murray-bookchin-sociale-ecologie-en-politiek-op-weg-naar-libertair-municipalisme/ in een recensie naar die controverse verwezen. Het verklaart in ieder geval waarom Bookchin op het laatst zo rancuneus schrijft over de anarchistische geschiedenis. Het laatste hoofdstuk in het boek ('Het Communalistische Project', disclaimer: ik heb bijgedragen aan de vertaling daarvan) wordt ontsierd door geschop richting anarchisme dat zijn betoog niet sterker maakt.
Sowieso is de voornaamste reden dat Bookchin lang in een door hem zelf gehakte niche is gebleven, het feit dat zijn betoog zo abstract theoretisch is geworden. Hij ontwerpt te veel een soort utopisch maatschappijmodel op papier, zonder aan te geven hoe we daar ooit zullen komen. Het is een kwestie van zoals hij dat zelf noemt 'rationalisme' dat kennelijk door een soort wonder ineens de meerderheid van de bevolking zal bevangen. In die zin lijkt zijn benadering enigszins op die van Ayn Rand, hoewel die grotendeels een tegenovergestelde maatschappij voorstond en verder niets met hem gemeen heeft. Alleen heette het bij haar 'objectivisme'.

De kracht van Bookchin blijft dat hij met veel historische kennis een geloofwaardig pleidooi maakt voor een ander maatschappijmodel. Lange tijd bleef dat hangen in pure theorie op papier, maar nu hebben de Koerden in Rojava er werk van gemaakt. Als ze de kans krijgen van Turkije en de fundamentalistische slagers in Syrië die hen nu met alle middelen belagen, om echt een nieuwe maatschappij op te bouwen, dan zou dat een belangrijk laboratorium vormen voor het experimenteren met Bookchins theorieën. (KS)
Murray Bookchin, Sociale ecologie en politiek, Kelderuitgeverij, Utrecht 2018, ISBN 97890 79395354, € 15,00.

ILLUSTRATIES

De foto op het omslag is afkomstig uit de brochure van W. Tjoelker, *April-maaie staking 1943*, uitgave Frysk Anti Fassisme Komitee, 1982. Op pagina 3 staat een pamflet van vrijdenkersvereniging De Dageraad, afkomstig uit de online collectie van het Instituut voor Sociale Geschiedenis. De foto op pag. 14 komt uit het archief in Appelscha, deze stamt uit een collectie foto's uit de jaren vijftig. De fotograaf is vermoedelijk Sietze Mulder. Op pag. 18 staat een foto uit Salomon de Jong, *Joodse oorlogsherinneringen 1940-1945*. De foto van Wieke Bosch op pag. 24 komt uit de persoonlijke collectie van Arie Hazekamp. Het pamflet op pag. 27 komt uit de collectie van Rudolf de Jong. De afbeelding op pag. 30 is afkomstig uit de brochure *Het ontstaan van het F.D.N. Monument* (1932) en de foto op pag. 49 is afkomstig uit het archief van *De Vrije Socialist*.